

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.18.575 диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК:821:82-3 (575.2) (043.3)**

ТЕМИРОВА БАКТЫГУЛ ТАЖИБАЕВНА

**“МАНАС” ҮЧИЛТИГИ МЕНЕН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН
КАРЫМ-КАТЫШЫ**

10.01.01 - кыргыз адабияты, 10.01.09 - фольклористика

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2019

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Манас, фольклор жана акындар поэзиясы бөлүмүндө аткарылды.

Илимий кеңешчилер: **Акматалиев Абдылдажан Амантурович,**
КР УИАнын академиги, филология илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун директору
Ибраимов Осмонакун Ибраимович,
КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор, КТМУнун Чыгыш тилдери бөлүмүнүн профессору

Расмий оппоненттер: **Эркебаев Абдыганы Эркебаевич,**
КР УИАнын академиги, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргызстан калкы ассамблеясынын төрагасы
Тынысбек Коңуратбай, филология илимдеринин доктору, Казак улуттук кыздар педагогикалык университетинин казак адабияты кафедрасынын профессору.
Искендерова Суусар филология илимдеринин доктору, К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин педагогикалык билим берүү жана инновациялык технологиялар кафедрасынын башчысы.

Жетектөөчү уюм: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты жана окутуунун технологиялары кафедрасы.
Дареги: 720026, Бишкек ш., 10-мкр, Тазабек Саманчин көчөсү, 10.

Диссертация 2019-жылдын 25-октябрында саат 13.00дө КР УИАны Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетине жана К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча Д.10.18.575 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен КР УИАнын Борборлоштурулган илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 а), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин китепканасынан (720033, Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин китепканасынан (722044, Бишкек шаары. Тынчтык проспектиси, 27) жана Диссертациялык кеңештин www.sovet.aitmatov.tk сайтынан таанышууга болот.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Коомдук аң-сезимдин бир формасы болгон элдик фольклордун бай кенчинин ичинде “Манас” үчилтиги дүйнөдө сейрек кездешкен поэтикалык эстелик катары өзгөчө орунда турат. Байыркы мурас кыргыз элинин тарыхый рух кыртышынан тамыр байлап, өнүп чыккан, азыктанган, оозеки поэзиядагы салттуулуктун бардык көрүнүштөрүн, касиет-сапаттарын өз боюна сиңирген көркөм сөз искусствосу болуп эсептелет. Дүйнөлүк маданияттын алтын казынасын түзүп турушкан “Илиада” менен “Одиссея”, “Махабхарата” менен “Калевала” сыяктуу “Манас” үчилтиги да фольклордун теңдешсиз үлгүсү деген чектен эбак алыстап, улуттук адабият менен искусствосунун бардык түрлөрүндө, жанрларында өз өмүрүн улантып, адамзаттык баалуулуктарга келип кошулганы тарыхый чындык. Байыркы мурастын мотивинен таасирленген живопистик полотнор, скульптуралык чыгармалар, опералык, драмалык, прозалык адабий туундулар айтылган оюбуздун айкын мисалы. “Манас” үчилтиги менен профессионалдык адабияттын таасири менен адабий-эстетикалык жактан жаңы негизде, көркөм ой-жүгүртүүнүн жаңы баскычында көптөгөн чыгармалар жаралып, адабий табылгалар менен бекемделди жана ар түрдүү формада ишке ашып, маданий – социалдык, рухий турмуш тиричилик процессине кошулду. Натыйжада эки поэтикалык системанын байланышынан жаралган, өзгөчө жазма адабият берген жаңы көркөм тажрыйбалардын негизинде изилдөө иштерин жүргүзүү керек экендиги күн тартибине коюлуп отурат. Андыктан “Манас” трилогиясы менен кыргыз профессионал адабиятынын карым-катыш проблемалары бири - бирине таасир этүү, байытуу жолдору, эпостун жаңы адабий жанрларда иштелиши, трансформацияланышы, бул багыттагы калемгерлердин поэтикалык изденүүлөрүн изилдөө иштин **актуалдуулугун** көрсөтөт.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзүп жатышкан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Аталган изилдөө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий-изилдөөчүлүк планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. “Манас” үчилтиги менен кыргыз профессионал адабиятынын XX кылымдагы алака-катышы, улуу мурастын жаңы адабий жанрларда - поэзияда, прозада, драматургияда иштелиши жана жеке чыгармачылыктагы поэтикалык изденүүлөргө адабий-теориялык иликтөө жүргүзүү биздин диссертациянын максаты болуп, ага ылайык төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

1. “Манас” үчилтиги менен жазма адабияттын карым- катышынын илимий-теориялык негиздерин, маселенин изилдениш абалын аныктоо;
2. XX кылымдагы кыргыз адабияты менен “Манас” трилогиясынын алака-катышы изилдөөнүн объектиси менен предмети болорун негиздөө жана колдонулган усулдарды сыпаттоо;

3. “Манас” трилогиясы менен 20-50-жылдардагы жазма поэзиянын көркөм айкашын кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүү жолу менен байланышта карап, эпосту көркөм өздөштүрүүдөгү акындардын поэтикалык изденүүлөрүн иликтеп, маселенин эволюциялык картинасын аныктоо;

4. 60-80-жылдардагы кыргыз поэзиясы менен байыркы мурастын алака-катышын, көркөм-эстетикалык деңгээлин, тематикалык-идеялык багытын ачыктоо. Элдик эпостук мотивдердин С. Эралиевдин ырларында орун алышын ачып көрсөтүү;

5. Эгемендүү жылдарда эпостук мотивдердин негизинде жазылган чыгармалардын канчалык деңгээлде ошол жанрдын талабына ылайык иштелгендигине талдоо жүргүзүү;

6. Улуу мурастын проза жанрында трансформацияланышын жана жазуучулардын аны көркөм өздөштүрүүдөгү деңгээлин аныктоо;

Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” романындагы эпикалык парафраза маселесинин негиздүүлүгүн белгилөө;

7. А. Жакыпбековдун “Теңири Манас” романын эпоско болгон жаңыча мамиленин, идеялык-эстетикалык жактан жаңы негизде иштеп чыгуунун адабий үлгүсү катары талдоого алуу;

8. Ч. Айтматовдун “Манас” эпосуна болгон көркөм-эстетикалык принциптерин жана “Кайрылып куштар келгиче” аңгемесинде манасчынын образын чагылдыруу чеберчилигин анализдөө;

9. К.Акматовдун “Мезгил”, “Күндү айланган жылдар” романдарында манасчылык өнөрдүн интерпретацияланышын маанисин ачуу;

10. А.Саспаевдин “Каныкейдин алтын билериги” аңгемесинде эпостук сюжеттерди иштеп чыгууда чеберчилигин талдоо;

11. Үчилтиктин сюжеттеринин драмалык чыгармалардан орун алышында калемгерлердин чыгармачыл мамилесин иликтөө;

12. Ж.Садыковдун эпос өзөктүү драмаларынын жанрдык табияты, идеялык-көркөм иштелиш маселелерине талдоо жүргүзүү;

13. Эки башка поэтикалык системанын карым – катыш жолдору, көркөм - сапаттык жактан жаңыланышы жаңы жанрдык структураларды, формаларды өздөштүрүү менен түздөн-түз шарттала тургандыгын жана адабий процесстин өнүгүш деңгээлине байланыштуу карым-катыштын мааниси, мүнөзү тынымсыз өзгөрүп турарын белгилөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Элдик фольклордун уникалдуу үлгүсү болгон “Манас” үчилтиги менен профессионал адабияттын карым-катышынын илимий-теориялык негиздери аныкталганы жана эки башка поэтикалык дүйнөнүн байланышы изилдөөнүн объектиси жана предмети боло алаары негизделип, үчилтиктин XX кылымдагы кыргыз профессионал поэзиясында, прозасында, драматургиясында интерпретациялоодо, трансформациялоодо сүрөткерлердин поэтикалык изденүүлөрүн ачып берүүгө аракеттер жасалып, системага келтирилди жана алар боюнча тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды. Бул жагынан **изилдөө жаңычыл** иш болуп саналат.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Бул изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары илимий таанымдын төмөнкү багыттарында кеңири колдонула алгандыгы менен практикалык мааниге ээ:

- фольклористика, манастануу, кыргыз адабият таануу, кыргыз адабиятынын тарыхы, андан тышкары эстетика, көркөм өнөрдүн тарыхы менен теориясы өңдүү илимий дисциплиналардагы талдоо процессинде, ошондой эле көркөм өнөр жаатындагы практикалык ишмердүүлүктө;
- фольклор менен профессионал адабияттын теориясын көркөм өнөрдүн бардык тармактары менен түздөн-түз айкалыштырууда;
- “Манас” үчилтиги менен улуттук искусствонун байланышын анын ичинде көркөм өнөр чыгармаларын сыпаттоо, сындoo, аңдоо, баалоо тажрыйбасын өркөндөтүүдө;
- жогорку жана атайын окуу жайларында манастануу, адабияттаануу, адабияттын теориясы менен тарыхы боюнча курстарды окутууда;
- ар кыл коомдук топторду(окуучуларды, студенттерди, мугалимдерди, изилдөөчүлөрдү ж.б.) жазма адабият менен элдик фольклорду окуп үйрөнүү жана иликтөө практикасына кеңири тартууда;
- ЖОЖдордо бул изилдөөнү окуу куралы катары пайдаланууда.

Изилдөөнүн теориялык - методологиялык маанилүүлүгү. Диссертациялык иштин теориялык жыйынтыктары манастануу жана кыргыз адабияты илиминин өнүгүшүнө тиешелүү салымын кошот, башка тарыхый-адабий кубулуштардын дагы кеңири чөйрөсүн үйрөнүүгө олуттуу теориялык-методологиялык негиз жана практикалык таяныч милдетин аткарат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. “Манас” үчилтиги фольклордун теңдешсиз үлгүсү деген чектен арылап, адабият менен искусствонун бардык түрлөрүнө, жанрларына олуттуу таасирин тийгизип, туруктуу объектисине, предметине айланып калды.
2. Улуу мурас менен кыргыз профессионал адабияттын карым – катышы, эпостун адабий жанрларда орун алышы улуттук адабияттын тарыхый жолдору менен тикелей байланышта болуп, эволюциялык процессти башынан кечирип жатат.
3. “Манас” трилогиясы азыркы жазма адабияттын жандуу процессине дайыма кийлигишип, күлазык берип турганы менен карым-катыштын деңгээли, мааниси, тынымсыз өзгөрүп турат. Натыйжада эки башка поэтикалык системанын алака-катышын чыңдоо, көркөм сапаттык жаңылануу жаңы жанрдык структураларды, формаларды өздөштүрүүгө жана жеке чыгармачылыктагы изденүүлөр менен түздөн-түз байланышат.
4. 20-50-жылдарда үчилтиктин жазма поэзияга тийгизген таасири, өз ара мамилеси, акындардын эстетикалык принциптери, эпикалык материалды пайдалануунун деңгээли, интерпретациялоо, трансформациялоо жолдору ар түрдүү мүнөзгө жана өзгөчөлүктөргө ээ.

5. 60-80–жылдарда жана эгемендүү доордо кыргыз поэзиясы жаңы эстетикалык-көркөм деңгээлге көтөрүлүп, тематикалык-идеялык багыты кеңейип, жанрдык-стилдик изденүүлөр, формалык жаңылануулар жүрүп, үчилтик поэтикалык реминсценциялардын, чыгармачыл интертекстуализмдин булагы катары көрүндү.

6. Эпос дүйнөсүнүн кыргыз прозасында өрнөктүү иштелиши, өздөштүрүү ыкмаларынын көп түрдүүлүгү, трансформациялоо, жаңы эстетикалык - философиялык негиздердин чыңдалышы, эпикалык жөрөлгөлөрдүн функциясынын ролу автордун эстетикалык принцибине, өздүк позициясына жана көркөм тажрыйбасына байланышат.

7. Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романы эпостук мотивди идеялык-көркөмдүк жактан иштеп чыгуунун адабий үлгүсү.

8. А. Жакыпбековдун “Теңири Манасы”- эпос өзөктүү чыгарма жана улуу мурасты жаңыча көз карашта кароонун, жаратуунун көркөм туундусу.

9. Ч. Айтматовдун “Манас” эпосуна болгон көркөм-эстетикалык принциптери өзгөчө жана “Кайрылып куштар келгиче” аңгемеси кыргыз адабиятынын тарыхында манасчылык өнөр темасындагы оригиналдуу чыгарма.

10. К.Акматовдун “Мезгил, “Күндү айланган жылдар” романында манасчылык өнөрдүн интерпретацияланышы тарыхый-адабий, көркөм-эстетикалык маанилерге ээ.

11. А. Саспаевдин “Каныкейдин алтын билериги”- эпос өзөктүү аңгеме.

12 “Манас” үчилтиги профессионал драматургиянын өнүгүшүнө көркөмдүк-маданий база катары кызмат өтөп, поэтикалык структурасына таасирин тийгизип, орошон материал берип, драмалык жанрда да жогорку деңгээлде жашай турган уникалдуу көркөм дөөлөт.

13. Ж.Садыковдун эпос өзөктүү чыгармалары кыргыз драматургиясынын жанрдык-стилдик, идеялык-тематикалык, көркөм-эстетикалык жактан байытууга салым кошуп, улуттук адабияттын тарыхында өз ордун таба алды.

Изденүүчүнүн жеке салымы. “Манас” үчилтиги менен кыргыз профессионал адабияттынын карым-катышындагы поэтикалык системанын актуалдуу, өзөктүү маселелери менен принциптеринин байланышынын негизинде кандайча көркөм баалуулуктар жаралганын ачып берүүгө алгач ирет кеңири назар салынды. Байыркы мурас жазма адабияттын жанрларынын туруктуу объектисине жана предметине айланып калганы, эпос азыркы адабий процесс менен жандуу аралашып, бири-бирине таасир этип, өз ара байып, тогошуп жатканы жана жеке чыгармачылыктагы поэтикалык изденүүлөр талданып, аларга мүнөздүү критерийлерди белгилөө изденүүчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Диссертациянын натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөнүн илимий жыйынтыктары мезгилдүү басылмада, илимий журналдарда, жыйнактарда жарыяланган макалаларда, ошондой эле республикалык жана эл аралык илимий конференциялардагы баяндамаларда чагылдырылды.

Диссертациялык эмгек КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институнун Окумуштуулар кеңеши тарабынан коргоого сунушталган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Иштин негизги жоболору 31 илимий публикацияда жана “Манас” үчилтиги менен кыргыз поэзиясынын карым-катнашы” (Б, 2016), “Манас” эпосу жана кыргыз прозасы” (Б, 2017) аттуу монографияларда жарык көрдү.

Диссертациянын түзүмү. Изилдөөнүн алдына койгон максатына жана милдеттерине ылайык диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, баптар боюнча кыскача корутундулардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин негизги бөлүгүнүн көлөмү- 277 беттен, адабияттардын тизмеси кошулгандагы жалпы көлөмү- 297 беттен турат. Пайдаланылган адабияттардын тизмеси-138 библиографиялык булактарды ичине алат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, максат, милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу, изилдөөнүн теориялык-методологиялык маанилүүлүгү, коргоого коюлуучу негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы чагылдырылды.

Диссертациянын **“Манас” үчилтиги жана ХХ кылымдагы кыргыз адабияты: теориялык - методологиялык өбөлгөлөрү**” аттуу биринчи бапта иликтенип жаткан проблема боюнча илимий акыл-ойдун өнүгүүсүнө сереп салынды. Биринчи параграф **“Манас” үчилтиги жана жана кыргыз адабияты: проблеманын теориялык жагдайлары**” деп аталат. Кыргыз фольклористикасында манастануу илими өнүгүп, көптөгөн проблемалары боюнча изилдөөлөр жүрүп, эпоско таандык теориялык маселелер бир топ такталып калды десек болот. Айрыкча фольклордун спецификалык өзгөчөлүгү, анын ичинде “Манас” үчилтигинин жанрдык эволюциясы, жаралуу доору, образдык системасы, поэтикалык өзгөчөлүктөрү жана профессионал адабият менен карым-катышы тууралуу белгилүү даражада окумуштуулардын изилдөө проблемаларына байланыштуу иликтөөлөр жүргөн. Маселен, окумуштуу М. Борбугулов: “Эпос автордон сыртта турган турмуштун объективдүү мазмунун ачып берүүнү талап кылат. Окуялардын объективдүү жүрүшүнө, алардын сюжеттик жактан өсүп-өнүгүшүнө, адатта, автор аралашпайт, окурмандар менен көрүүчүлөр үчүн көпчүлүк учурда анын ким экендиги купуя болот. Эпикалык тектин эң байыркы мезгилинен тартып адегенде фольклордо, андай кийин адабиятта өнүккөн түрү эпос жана эпопея жанры болуп эсептелет”, -дейт (М. Борбугулов. Адабият теориясы. Окуу китеби. – Б, Шам, 1996. – 394- 395-беттер). Аалым байыркы мезгилдеги эпос менен азыркы адабияттагы эпопеяны жөн жерден кош катар коюп жаткан жок. Анткени эпос менен эпопеянын жанрдык өзгөчөлүгү, ички табияты аларды кош катар коюп кеп кылууга өбөлгө түзүп турат.

Илимпоздор Рене Уэллек менен Остин Уоррен өздөрүнүн “Адабият теориясы” деп аталган белгилүү эмгегинде мындай орчундуу ойду ортого салышат: “...фольклор – бул илимдин маанилүү аймагы, ал көркөм жашоонун кубулуштары менен белгилүү өлчөмдө гана алектенет; фольклор бул же тигил эл тарабынан түзүлгөн бүткүл цивилизацияны; кийим-кечесин, салт-санааларын, ишенимдерин, эмгек куралдарын, ошондой эле искусствосун үйрөтөт. Оозеки адабиятты үйрөнүү – бул бүткүл адабиятты үйрөнүүнүн ажыратып алгыс бөлүгү, себеби фольклористика жазма адабияттын маселелеринин иштелиши менен өтө тыгыз байланышкан жана да жазма жана оозеки адабияттын ортосунда дайымкы өз ара таасир этишүү байкалат” (Р.Уэллек, О.Уоррен. Адабият теориясы. Илимий-теориялык басылма.– Б, Үрүмчү,- 2016. – 93-бет.). Демек, окумуштуулар фольклор менен жазма адабият өз ара мамиледе эриш-аркак жашай бере турган көркөм кубулуш экендигин белгилеп жатышат.

Фольклор менен адабияттын байланышын окуп, үйрөнүү максатында адабияттын фольклоризми маселесинде олуттуу ары талаштуу суроолор жаралып, илимпоздор ар түрдүү пикирлерин, көз караштарын ортого коет. Маселен, изилдөөчүлөр Л. И. Емельянов адабияттагы фольклоризм маселесин адабият таануу илимине таандык деп, фольклордук мотивдерди трансформациялаганда адабий чыгарманын контекстинде “адабияттык” болуп каларын белгилейт (Емельянов Л.И. Методологические вопросы фольклористики.- Л. 1978, с. 32). Ал эми окумуштуу С. Жукастын пикири боюнча: “... вначале необходимо “реставрировать” фольклорное содержание, смысл фольклорного образа в сферах его собственного функционирования. Это представляется первым шагом в изучении фольклорной традиции в современной литературы” [Жукас С.О.Фольклор. Поэтика и традиция.- М.1978, с. 8]. Фольклористтер ар түрдүү тарыхый доорлордогу фольклорду трансформациялоодо фольклоризмге байланыштуу теориялык маселелердин айланасын аныктоого аракеттенишет. Адабияттын фольклоризми маселенин конкреттүү материалда чечилишин, фольклордун өнүгүшүндөгү спецификасын аныктоого жана ачууга тикеден-тике көмөктөшөт.

Ал эми фольклордун адабиятка таасирин, карым –катыш спецификасын ачуу бул адабияттаануунун маселесиби же башкачабы деген суроого окумуштуу Н. И. Кравцов таамай, так жооп берген: “две науки-литературоведение и фольклористика - в изучении этой проблемы постоянно и плодотворно сотрудничали. Это позволяло понимать и законы развития литературы и законы развития фольклора” [Кравцов Н.И.Фольклор и литература.- М.1974, с. 7]. Эки башка поэтикалык дүйнөнүн мамилесин окуп үйрөнүүдө фольклористика менен адабияттаануу илими дайыма тыгыз кызматташып турат экен. Арийне, “Манас” үчилтигинин нугунда жаралган адабий туундулардын бардыгы түпкүлүгүндө эпосту таяныч тутуп, андан агылып чыгып, жазма адабияттын дүйнөсүнө агылып кирип, поэтикалык өмүрүн улап жатат. Ошондуктан мындай көркөм кубулуштарды иликтөөдө фольклористика менен адабияттаануу илиминин ички мыйзамдары,

поэтикалык өзгөчөлүктөрү кошо каралып, натыйжада алар дайыма эриш-аркак кызматташып турат.

Эпосту профессионалдык чен-өлчөмдөн туруп изилдеген окумуштуулар Ч.Валиханов менен В.Радлов болгон. Ч.Валиханов “Манас” эпосунда элдин турмушунун кеңири берилиши, окуялуулугу – эпопеялык чыгарма экендигин көргөзөт (Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Ф.: Илим, 1973. – 288-б). В.Радлов “Манас” үчилтигин жаздырып алып, изилдеп, улуттук фольклорубузду “анык эпикалык доордо жашап жатат” деп баса белгилөө менен аны байыркы гректердин Троян согушу жөнүндөгү эпикалык чыгармалары менен кош катар коюп, казактарда майда жанрдагы лирикалык ырлар басымдуулук кылса, кыргыздарда көлөмдүү, сюжеттүү, катмар окуялуу эпикалык чыгармаларды айтуу биринчи орунда тургандыгын атайын белгилеп кеткен (Радлов В. В. “Манас”- кыргыз элинин баатырдык эпосу. – Бишкек, 2000.-15-24 б).

Академик В.И.Жирмунский өзүнүн “Элдик баатырдык эпос” аттуу эмгегинде атайын бир главаны “Манас” эпосунун генезисин тереңдеп изилдөөгө арнайт. (Жирмунский В.М. Введение в изучение “Манас”. – Ф. 1947, с. 106). Казак жазуучусу жана окумуштуусу М. О. Ауэзовдун “Манас” эпосу боюнча “Киргизская народная героическая поэма “Манас” аттуу эмгеги манастануу илиминде ролу чоң. Таланттуу аалым М. Ауэзовдун көркөм адабият жаатындагы бүткүл дүйнөлүк ысымын ойго албаганда деле, “Манас” эпосуна болгон чынчыл, дилгир мамилеси, эмгектери - өзүнчө бир мектеп.

Белгилүү окумуштуу Р. З. Кыдырбаева “Манас” эпосунун генезиси”, “Манасчынын айтуучулук чеберчилиги”, “Манас” эпосунун варианттары” ж.б. фундаменталдуу эмгектери менен манастануу илиминин өнүгүшүнө чоң салым кошуп, “Манас” изилдөөчүлөрдүн мектебин түзө алгандыгын белгилеп кетүүгө болот. Профессор С. Байгазиев “Манас” эпосунун рухий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары” (Б,2014), “Манас менен Каныкей - мекенчилдиктин идеалы жана рухий сулуулуктун улуу өрнөгү” (Б,2015) деген эмгектеринде эпостогу өзөктүү окуялар системасын, башкы каармандардын образын, материалдагы түбөлүктүү идеяларды, патриоттук дөөлөттөрдү, адамзаттык баалуулуктарын масштабдуу изилдөө менен бирге эпосту кара сөзгө айландырып жазган.

Манастануу илиминин тарыхын изилдөө өзүнчө чоң проблема. “Манас” эпосунун жазылып алынышы, жарык көрүшү жана изилдениши тууралуу айта берсек сөз көп. Бул багытта айтылуу манас изилдөөчү Самар Мусаевдин “Манастануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү” жана К.Абакировдун “Манастануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү” аттуу монографиясын көрсөтүп кетсек болот. Жогорудагы окумуштуулар “Манас” эпосунун жанрына, жаралуу дооруна, поэтикалык өзгөчөлүгүнө жана генеологиялык циклге ээ монументалдуу мүнөзүнө басым жасашкан. Ушул улуу көчтүн башында турган залкарлар В. Жирмунский, М. Ауэзов, А. Бернштам, П. Берков, С. Абрамзон, П. Фалев, В. Виноградов,

К.Рахматуллин, Б. Юнусалиев, С. Мусаев, Р. Кыдырбаева, Р.Сарыпбеков, Э. Абдылдаев, А.Сыдыков, М. Мамыров, М. Борбугулов, С. Байгазиев ж.б. окумуштуулардын кыргыз эпосу тууралуу бир катар баалуу ой-пикирлери бүгүн да актуалдуулугун жогото элек.

1.2. “Манас” үчилтиги менен кыргыз адабиятынын байланышынын илимий жактан изилдениши” деп аталып, анда кыргыз адабиятчы-окумуштууларынын элдик фольклор анын ичинде “Манас” үчилтиги менен профессионалдык адабияттын алака-катышы маселелерине карата көз караштары, пикирлери анализденди. Кыргыз адабият таануу илиминде 60-70-жылдардан тарта фольклор менен профессионал адабияттын карым-катыш маселесин изилдөө бир топ жанданды. Мындай проблеманын күн тартибине коюлушу, окуп-үйрөнүү жана изилдөө маселелери Ч.Айтматовдун чыгармачылык тажрыйбасына да байланыштуу көрүнөт. Албетте, фольклор менен жазма адабияттын байланышы кыргыз адабият таануу илиминде гана эмес, нечен кылымдарды карыткан, көптөгөн элдердин маданиятынан орун алган маселе. Бирок ар бир калктын элдик оозеки чыгармаларынын өнүгүү даражасы жана жазма адабиятынын жаралуу шарттарына ылайык бул маселе улам жаңыланып, такталып, жаңы сапаттык касиетке ээ болуп өзгөрүп, өнүгүп турары шексиз.

“Манас” үчилтиги менен кыргыз адабиятынын көркөм айкалышына байланыштуу улуттук адабият таануу илиминде бир топ изилдөөлөр жаралды. Бул багытта белгилүү окумуштуу, залкар сынчы Кенешбек Асаналиев эмгектеринде “Манас” эпосунун совет доорундагы тарыхый тагдыры, манасчылык өнөр, кыргыз жазма адабиятына тийгизген таасири, айрыкча улуу жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу бир топ кызыктуу, оригиналдуу иликтөөлөрдү жүргүзгөн. Автор Ч.Айтматовдун чыгармачылык бийиктигин карап туруп, “кыргыз эпосунун жаңы доору” башталганын таамай айткан жагы бар.

Окумуштуу К. Бобулов “Фольклор жана адабият”, “Чыгармачылыктын жаңы тилкеси” деген эмгектеринде фольклор менен жазма адабияттын карым-катышына байланыштуу теориялык- методологиялык негиздүү бир топ олуттуу маселелерди көтөрүп, мазмунду ой-пикирлерин айтып келип, бул эки башка поэтикалык дүйнө дайыма эриш-аркакта жашай бере тургандыгын баса көрсөтсө, А. Садыков фольклор жана жазма адабият проблемасын системалуу изилдеп келе жатат. Академик А. Акматалиев “Слово об Айтматова”, “Ч. Айтматов жана боордош элдер адабияты”, “Айтматовго таасирленүү”, “Манас” Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө” аттуу белгилүү эмгектеринде “Манас” - улуттук руханий символубуз” экени, эки көркөм дүйнөнүн байланышынын ар түрдүүлүгүн жана Ч. Айтматовдун феноменинин башаты улуу эпос “Манастан” элдик бай оозеки чыгармачылыктан баштала тургандыгын белгилейт. Академик А.Эркебаевдин “Элдик эпостон адабий эпоско...”, “Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары” деген эмгектеринде кыргыз элинин революцияга чейинки адабий мурасы, адабиятыбыздын тарыхынын белгисиз барактарын

талдоого, кыргыз фольклору жана адабияты жөнүндөгү эскирген идеялар менен көз караштарды кайрадан кароого аракеттенген. Бул максаты ишке ашырууда автор дүйнөлүк адабияттагы ушул сыяктуу көрүнүштөр менен тарыхый-теориялык ой – жүгүртүүнүн жетишкендиктерине таянып, жаңычыл, оригиналдуу тыянактарга келген. Ал эми профессор О. Ибраимов “История кыргызской литературы XX века” аттуу эки томдон турган капиталдуу эмгегинде совет доорундагы “Манас” эпосунун татаал тагдыры анын айланасындагы ар түрдүү коомдук-саясий, идеялык талаш-тартыштар, изилдениш абалы, орус тилине которулушу ж.б. маселелер XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхындагы абдан масштабдуу тема экендигин баса белгилейт.

Белгилүү айтматовтаануучу Л.Үкүбаеванын “Чынгыз Айтматов жана кыргыз адабияты” аттуу фундаменталдуу изилдөөсү улуттук адабиятаануу илимин жаңы даражага көтөргөн эмгектерден болуп калды. Өзгөчө “Ч. Айтматов жана фольклор” маселесин ар тараптан карап, Ч.Айтматовдун поэтикасын, “кыргыз фольклорунун күзгүсүнөн көрүп”, элдик оозеки чыгармачылык, манасчылык өнөр ж.б. маселелер боюнча адабий-эстетикалык көз карашын иликтөө менен бирге жазуучунун чыгармаларындагы улуттук негизин ар түрдүү аспектке карап системалуу изилдөөгө алган. Окумуштуу С.Искендерова “Жеке чыгармачылык менен көркөм мурастын айкалышы” деген мазмунду монографиясында элдик оозеки чыгармачылык менен жазма адабияттын карым-катышын терең иликтегенге аракеттенген.

Изилдөөчү Т. Бакчиев болсо “Ашымдын көөнөрбөс мурасы” деген диссертациясында А. Жакыпбековдун “Теңири Манас” аттуу чыгармасын изилдөөгө алып, романдын жазылыш тарыхына жана кыргыз дүйнөөтаанымдын чагылдырылышын анализдеген. Окумуштуулар А.Калчаева “Кыргыз драматургиясында эпостук мотивдерди идеялык-көркөм иштөөнүн жаңы этабы (60-80-жылдар), “М.Сулайманкулова “Кыргыз элдик оозеки драмасы – профессионал драматургиянын башаты катары”, Г.Өсүбекова “Ашым Жакыпбековдун чыгармачылык изденүүлөрү” сыяктуу эмгектеринде биз карап жаткан проблеманын айрым бир жеке багыттарын иликтешкен.

Аталган эмгектерде “Манас” эпосу менен кыргыз адабиятынын байланышына карата окумуштуулар өз көз караштарын ар кыл эмгектерде учкай болсо да билдирип, проблеманын көтөрүлүшүнө, такталышына өз салымдарын кошуп келе жатышат. Бул жааттагы К. Асаналиев, С.Жигитов, М.Борбугулов, К. Бобулов, А.Садыков, К.Артыкбаев, А.Эркебаев, А. Акматалиев, С. Байгазиев, О.Ибраимов, К.Ибраимов, Л.Үкүбаева, С. Искендеровалардын ой-пикирлери теориялык жактан өтө баалуу. Кыргыздын аталган окумуштууларынын эмгектери үчилтиктин негизинде XX кылымдагы профессионал поэзия, проза, драматургия жанрларында жаралган туундуларды фольклористика жана адабият таануучулук

мөнөздөгү илимий электен өткөрүп баа берүүгө, алардын мазмун-маңызын ачууга жардам берет деген терең ишеничтебиз.

Биринчи бап боюнча корутунду

Диссертациялык ишибизди “Манас” үчилтиги менен кыргыз адабиятынын карым-катышына байланыштуу маанилүү проблемаларды, анын теориялык-методологиялык өбөлгөлөрүн изилдөөнүн соңунда төмөнкүдөй тыянактарга келүүгө болот:

1. Элдик фольклордун анын ичинде “Манас” трилогиясынын поэтикалык спецификалык өзгөчөлүгү, профессионал адабият менен карым-катышына байланыштуу актуалдуу, өзөктүү маселелери боюнча окумуштуулар эмгектеринде көп түрдүү ойлорун билдирип келишет жана бул проблеманы ыраатуу жана ар тараптуу теориялык жактан иштеп чыгууга негиздер бар.
2. Фольклор менен жазма адабияттын карым –катышын конкреттүү материалдын негизинде иликтөөдө эки поэтикалык системанын спецификалык өзгөчөлүгүн ачууга, аныктоодо бири-бирине көмөктөшөт. Адабий фольклоризм мамилесин окуп - үйрөнүүдө фольклористика менен адабияттаануу илими дайыма тыгыз кызматташып турат.
3. Улуу мурас менен профессионал адабияттын байланышы, өзгөчөлүгү, жакындыгы, бири-бирине өтмөлүүлүгү тууралуу теориялык маселелер жөнүндө сөз болгондо алардын айрымачылыгы социалдык жаратылышында, турмуштук мазмунунда, идеялык мазмуну менен көркөм спецификасында экендиги белгиленди.
4. Улуу мурасты жыйноо, жазып алуу, изилдөө иштери менен удаалаш башталган кыргыз адабияты менен алака-катышы ошол адабий өнүгүүнүн тарыхый этаптарына, көркөм сапаттык деңгээлине жана аны өткөндүн тажрыйбасы менен бүгүнкү изденүүсүнүн органикалык биримдиги менен тыгыз байланышта изилдөө үчүн негиздер бар.
5. Кыргыз адабиятчылары да өз эмгектеринде “Манас” эпосу менен жазма адабияттын байланышы тууралуу көп түрдүү ойлорун билдирип келишкени менен бул проблеманы системалуу изилдөө зарыл, анткени фольклористика жана адабият таануу үчүн кызыктуу натыйжаларды берет деп ойлойбуз.

“Манас” үчилтиги менен кыргыз адабиятынын карым-катышын изилдөөнүн материалдары жана методологиясы” аттуу экинчи бабы эки параграфтан туруп изилдөөнүн объектиси, предмети жана методологиялык негиздерин сыпаттоого арналды. Биринчи параграфта “Манас” үчилтиги менен ХХ кылымдагы профессионал кыргыз адабияты изилдөөнүн объектиси жана предмети боло алары негизделди.

Биздин изилдөөбүздүн **негизги объектиси**- “Манас” үчилтиги менен ХХ кылымдагы кыргыз адабияты, анын ичинде адабий жанрлар- поэзия, прозада, драматургия болду. Көрүнүп тургандай, биз тандаган илимий изилдөө объектиси өтө кеңири. Объекттин чондугуна жараша аны изилдөө да кыйла татаалдыктарга ээ. Ал эми изилдөөнүн предмети да татаал иш-чаралар комплексин жүргүзүүнү талап кылып турат.

Изилдөөнүн предмети “Манас” үчилтиги менен жазма адабияттын көркөм айкалышында жаралган конкреттүү чыгармалар: К. Тыныстанов, Ж. Бөкөнбаев, С. Эралиев, О. Султанов, Ш. Дүйшеев, Жедигер Салай ж.б. акындардын ырлары менен поэмалары, прозада - Т. Сыдыкбеков “Көк асаба”, Ч. Айтматов “Ак кеме”, “Кылым карытаар бир күн”, “Кайрылып куштар келгенче”, А. Жакыпбеков “Теңири Манас”, К. Акматов “Мезгил”, “Күндү айланган жылдар”, А. Саспаев “Каныкейдин алтын билериги”, драматургияда Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков, К. Маликов “Айчүрөк” либреттосу”, К. Тыныстанов “Академия кечелери”, Ж. Бөкөнбаев “Семетей”, Ж. Садыков “Айкөл Манас”, “Манастын уулу Семетей”, “Сейтек” эсептелет.

XX кылым ичинде “Манас” үчилтигинин сюжеттерине, мотивдерине, каармандардын образдарына, эпизод, деталдары боюнча жазылган чыгармалар жаралды. Алардын ичинен нукура эпостун негизинде трансформацияланган көркөм-эстетикалык табиятка эгедер чыгармаларды иргеп алып, тиешелүү баасын берүүгө аракеттендик. Эң биринчи айта турган пикир - “Манас” кыргыз руханиятынын ар дайым кыймылда турган кайнар булагы. Ал кайнар булак кыргыз элинин улуттук аң-сезимине да, дүйнө таанымына да, философиясына да, тарыхый эс тутмунда ар качан көркөм дөөлөттүк наркка ээ. Ч. Айтматов эпосту “кыргыз рухунун туу чокусу” деген сөзүнүн мааниси да ушунда уюп жатат.

Экинчи аргумент - “Манас” эпосунун энергетикасы эң биринчи кезекте түзүүчүлүк энергетика, жаратмандык энергетика. Бул үчилтик сүрөткерлерди жаңы бир сюжетиканы, окуялар тизмегин, ойлордун катмарын таап чыгып, ортого салганга шыктандырып турат.

Үчүнчү аргумент - “Манас” үчилтигинин көркөм интерпретацияга дал келиши. Көөнө мурас ар кандай көркөм интерпретацияга ачык жана даяр чыгарма. Адамзаттык маданий баалуулук катары “көркөм энциклопедиялык” мазмуну улам тереңдеп, тамырын жайып, кыргыз адабиятында гана эмес, дээрлик илимдин бардык тармактарынын объектисине айланып коомдук турмуштун бүгүнкү орчундуу маселелер менен түздөн-түз байланышта каралып, маданий-социалдык, рухий-турмуш процессине кошулду жана жаңырган доордун шарапаты менен “Улуу Сөздүн” жаңыча жашоосу башталды.

“Манас” үчилтиги менен кыргыз адабиятынын карым-катышын изилдөөнүн методологиясы деп аталат. Эпос менен жазма адабияттын теориялык маселелери методологиялык негиздери иш жүзүндө алда канча татаал, карама-каршылыктуу мүнөзгө ээ. Баарыдан мурда “Манас” үчилтиги көп катмарлуу, синкреттик мүнөзгө ээ. Ал эми фольклордун табияты тууралуу атактуу окумуштуу В. Я. Пропп методологиялык жактан абдан маанилүү ойду айткан: “Фольклор есть продукт особого вида поэтического творчества. Фольклор обладает совершенно особой, специфической для него поэтикой, отличной от поэтики литературных произведений. Изучение этой поэтики вскроет необычные художественные красоты, заложенные в фольклоре” [Пропп В. Я. Поэтика фольклора.-М.1978, с. 20].

Улуу мурастын спецификалык өзгөчөлүгү биринчиден, ал кылымдар бою оозеки түрдө “элдик генийлер” тарабынан улам толукталып, ийинине жеткирилип классикалык үлгүсүнө жеткендиги; экинчиден, окуялар тутумунун салттуулугу жана каармандардын образдык системасынын дегеле поэтикалык курулушунун статикалуу курулгандыгы. Профессионал адабиятта фольклорду кабылдоо, жакшы салттарын пайдалануу, анын эстетикалык тажрыйбасын үйрөнүүнүн изилдөөнүн жыйынтыгы фольклорду өздөштүрүүнүн эволюциясы жөнүндөгү маселеге негиз берет. Ушул мааниде элдик фольклордун үлгүлөрү мезгил мейкиндик жактан алыс турган, курулуш материалдары, көркөм каражаттары боюнча кескин айрымаланган көркөм өнөрдүн башка бир түрүнө, профессионалдык искусствого оодарылып, анын ажарагыс бир бөлүгүнө айланган учурда терең өзгөрүүлөргө, көркөм трансформацияга дуушар болоору белгилүү.

Маселен, трансформациялоо, интертекстуализм, сүрөткерлердин элдик мураска жасаган көркөм-эстетикалык мамилеси, айрыкча эпос дүйнөсүн жекече чыгармачылыкта пайдалануу өтө татаал процесстер менен коштолот. Мындай көркөм-эстетикалык синтез калемгерлердин кесиптик камылгасына, фольклорду өздөштүрүү деңгээлине, чеберчилигине тикеден-тике байланыштуу. Изилдөөдө эпос дүйнөсүн, б.а. маселенин ар бир учурдун ички контекстинде (синхрондук) жана анын тарыхый жактан өнүгүү процессинде, эволюциялык жолунда (диахрондук) анализге алынды. Ушул негизден туруп изилдөөнүн зарылдыгы биринчиден, ар бир адабий доордун бул же тигил маселеге өзүнчө көз карашы болот. Андыктан биз адабий фактыларга, чыгармаларга, айрыкча таасирленүү маселесине ошол доордун көз карашы менен карашыбыз керек. Бул бир жагы. Экинчи жагы, ошол адабий фактыларды же чыгармаларды изилдеп жатып, изилдөөчү эч качан ошол фактынын же кубулуштун кийинки замандардагы тагдырын же эволюциясын көңүлүнөн чыгарып кое албайт.

Демек, “Манас” үчилтиги ар бир доордо жазуучулардын чыгармачылыгынына ошол доордун призмасы аркылуу трансформацияланган. Ошону менен бирге эпос менен кыргыз адабиятынын байланышы татаал интеграциялык процессти башынан кечирип жаткан кези. Адабият менен элдик фольклордун алака -катышы мезгилдин кыймылы менен өнүгүп өзгөрүп турат жана жеке чыгармачылыкта фольклорго кайрылуу, өздөштүрүү деңгээли да бир кылка болбойт. Окумуштуу К. Асаналиев: “Фольклор, болгондо да “Манас” эпосу баштаган фольклор эч кайда жоголуп кетпейт. Анын азыркы жазма адабияттын процессине дайыма кийлигишип, азыктандырып турарына шек жок. Бир гана учур тынымсыз өзгөрүп турат: бул карым-катыштын мүнөз деңгээли, мааниси” [Асаналиев К. Көркөм нарк. Ф. -1988,39-бет],-дейт. Жазма адабият менен көөнө мурастын байланышы элибиздин тарыхый - коомдук баскычтары менен улуттук адабий процесстин өнүгүү мүнөзүнө, сүрөткердин чыгармачылык изденүүсүнө тыгыз байланышта. Изилдөөдө тарыхый-обзордук, салыштырма-типологиялык, адабий-теориялык, синхрондук, диахрондук методдор

кеңири колдонулуп, темага байланыштуу адабиятчы-фолькорист окумуштуулардын эмгектери анын теориялык-методологиялык негизи катары кызмат өтөдү.

Экинчи бап боюнча корутунду

“Манас” үчилтиги менен кыргыз жазма адабиятынын карым-катышын изилдөөнүн материалдарын жана методологиясын сыпаттоонун соңунда төмөнкүдөй тыянактарга келдик:

1. XX кылымдын ичинде “Манас” үчилтиги фольклордук чектен арылап, кыргыз адабиятында гана эмес, дээрлик илимдин бардык тармактарынын объектисине айланып, коомдук турмуштун бүгүнкү орчундуу маселелер менен түздөн-түз байланышта каралып, маданий-социалдык, рухий-турмуш процессине кошулду.
2. Изилдөөнүн объектиси катары XX кылымдагы жазма адабият менен “Манас” үчилтигинин байланышы анын ичинде кыргыз поэзиясын, прозасын, драматургиясын алынды. Объект өтө кеңири, бир кылымга жакын аралыкта көптөгөн эпостун негизинде чыгармалар жаралды, андыктан изилдөөнүн майнаптуу методологиясын колдонууну талап кылат.
3. Изилдөөнүн предметин үчилтиктин сюжет, мотивинде, таасиринде жаңы адабий жанрлар-поэзия, проза, драматургияда жаралган конкреттүү көркөм чыгармалар түзөт. Предмет абдан татаал, фактылык материал көп жана ар түрдүү, адабий туундулардын көркөм-эстетикалык касиет-сапаттарын индивидуалдуу чыгармачылыктын негизинде ачып көрсөтүүгө аракеттендик.
4. Диссертациябызда адабияттарды, документтерди жана ишмердүүлүктүн натыйжаларын иликтөө, карама - каршылыктарды айкындоо, проблеманы коюу, божомолдорду куруу (гипотезаларды) далилдөө, анализ, синтез, салыштыруу, абстракция, конкретизация, жалпылоо, байкоо жүргүзүү сыяктуу теориялык жана эмпирикалык усулдарды ылайыгына жараша айкалыштыра пайдаланылып, темага байланыштуу адабиятчы-фолькорист окумуштуулардын эмгектери анын теориялык-методологиялык негизи катары кызмат өтөдү.

Үчүнчү бап “Манас” үчилтиги” менен кыргыз поэзиясынын жана прозасынын карым-катышы деп аталып, сегиз параграфка бөлүнгөн. **“Манас” трилогиясы менен улуттук поэзиясынын көркөм айкалышы (20-50-жж.)** деген биринчи параграфта 20-50-жылдардагы профессионал кыргыз поэзиясына эпостун көркөм булактардын бири катары маанилүү кызмат аткарышы, акындарга тийгизген таасири, эпостун салттарынын сакталышы жана өнүктүрүлүшү, аны көркөм өздөштүрүү маселелери анализденди. Кыргыз адабиятынын калыптанышына, өнүгүшүндө “Манас” үчилтиги баштаган фольклордун ролу чоң. Теориялык жактан алып карасак, фольклордук-эпикалык ойлоонун индивидуалдуу-көркөм ойлоого өтүү процесси эволюциялык мүнөзгө ээ. Алсак, профессионал сөз өнөрүнүн эстетикалык принциптерин али өздөштүрө элек калемгерлер чыгармаларында табийгы түрдө даяр фольклордук арсеналга таянган, анткени алардын сүрөттөө чөйрөсү, көркөм кругозору чектелүү

болгон. Бирок мезгил өткөн сайын улуттук адабиятта жаңы жанрлар жаралып, дүйнөнү таануунун жана чагылдыруунун жаңы формалары талап кылынып, натыйжада алгачкы туундулар жарала баштады.

Албетте, 20-жылдарда эпосту жыйноо, анын айрым окуяларын бастырып чыгаруу иштери гана жүргүзүлүп, 30-жылдары гана “Манасты” көркөм өздөштүрүү К.Тыныстановдун “Академия кечелер” пьесалар цикли жана “Манастын күмбөзү” ыры аркылуу башталып, ал эпостун айрым окуяларын, мотивдерин пайдаланган. Автордун “Касым ырлар жыйнагынан” (М, 1925) азыркы көз караш менен караган учурда да анын зор чыгармачылык потенциалы, көркөм өнөрдөгү таланты жаркырап көрүнүп турат. К.Тыныстановдун “Манастын күмбөзү” ыры-улуу эпоско таасирленүүнүн эң биринчи таасын үлгүсү. Ыр тарыхый элестерге, реминисценцияларга бай, психологиялык жактан таасирдүү, ар бир сабы терең мааниге, эмоционалдык күч-кубатка эгедер. Акын ырында Манас баатырдын образын ачып берүүдө күмбөздү сырткы мотив катары колдонуу менен өзүнүн социалдык курч туюмун, турмушту таанып билүү өзгөчөлүгүн, баарыдан да сүрөткер катары абдан жетиктигин, көркөм кругозорунун кеңдигин көргөзүп берген.

20-30-жылдары “Манас” баштаган элдик фольклор алгачкы кыргыз акындарынын реалдуу турмушунда, жан-дүйнөсүндө, көркөм аң-сезиминде жашап турса да улуу мурастын салттарынын жазма поэзиядагы көркөм трансформациясы жакшы иштелбей, бул тема мезгил бүктөмүндө калып келгенинин бир нече себеби бар. Биринчиден, ал убакта учур темасына кайрылуу, советтик турмуштун жаңылыктарын даңазалоо атуулдук милдет же мезгил талабы катары түшүнүлгөн. Экинчиден, советтик идеология, ар түрдүү адабий тенденциялар да калем ээлерине тикеден-тике таасирин тийгизип турган. Үчүнчүдөн, совет бийлигинин “Манаска” мамилеси да эч качан бир кылка болгон эмес. Натыйжада мындай татаал жылдарда айрым гана акындар эпоско кайрылса, калгандары Аалы Токомбаев айткандай, “Өктөбүрдүн келген кезин” даңазалоого, Ленин менен Сталинди даңктоого, совет өкмөтүн жактоого жана мактоого өтүштү.

Эпоско жапырт кайрылуу, анын мотивдерин, керек болсо поэтикалык каражаттарын, лексиконун кенен пайдалануу Улуу Ата мекендик согуш жылдары жанданды. Баарыдан мурда “Манас” үчилтиги баатырдык эпос. Андыктан согуштагы жоокерлерди шыктандыруу, эрдикке үндөө аракеттери, тылдагы калайык-калкка дем берүү маселеси логикалык түрдө улуу мураска кайрылууга алып келди. Ал жылдарда атайын коммунисттик партиянын токтому аркылуу “Манас” эпосун жарыкка чыгаруу, адабият менен искусствонун тармактарында кайра иштеп чыгуу демилгеси жигердүү көтөрүлгөнү белгилүү. Дегеле согуштун каардуу жылдарында эпосторго кайрылуу, баатырдыкты, каармандыкты “Манастын” тили менен стилизациялоо (А. Токомбаев “28 баатыр”) кеңири таралган чыгармачыл практика болчу. “Манастын” поэтикалык дүйнөсүнүн “ачкычын” табууга белсемдүү киришкен акын Ж. Бөкөнбаев алдыңкы сапта турду. Автор

“Манас” үчилтигинин сюжет, мотивине, образдык курулмаларына негиздеген “Саламы ушул Сайранын”, “Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга”, “Көл үстүндө”, “Жүрөгүм менин Кызыл Туу”, “Сайран күү” сыяктуу ырларында мекендин ыйыктыгы жана патриоттуулук сыяктуу түбөлүктүү идеяларды көтөрүп чыкты. Ж.Бөкөнбаевдин чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш -элдик фольклорго ыктоо чыныгы поэтикалык стихиясы болгон. Мындай көрүнүш фольклордук-эпикалык ойлоо стадиясында турган чыгармачылык принциптердин үстөмдүгүнөн келип чыккан. Чындыгында ал кездеги жаңы телчигип келаткан профессионал адабият бир жагынан элдик фольклордон таасирленсе, экинчи жактан жаңы доордун талаптарына ылайык формалык жана мазмундук жаңыланууларды башынан өткөрүп жаткан кези болчу.

“Манастын” күчтүү таасири акын А.Токомбаевдин “28 баатыр” деген поэмасынан да даана көрүнөт. Чыгарманы акын согуш мезгилинде зор эрдик көрсөткөн генерал-майор Панфиловдун дивизиясындагы жыйырма сегиз каарман жоокерлерге арнап жазган. Автор баатырлардын образын жаратыш үчүн атайлап эпостун мотивине, стилистикасына, поэтикалык ыкмаларына кайрылат да, стилдик каражаттарды бүкүлү түрдө пайдаланат. Маселен, “Манастын” аллегориялары, гипербодалары чыгарманын структурасына көркөм - эстетикалык жактан коопшпой турат. Акын чындык турмушта болуп өткөн жыйырма сегиз панфиловчулардын легендага айланган эрдигин көрсөтүү үчүн эпостун духун, илебин бериш үчүн чыгармасын толугу менен эпостун салттуу формасына салып чыккан. Биздин оюбузча, эпикалык салттарды сөзмө сөз, механикалык түрдө пайдалануу дайым эле чыгармачыл ийгилик алып келбейт. Аталган поэмада согуш трагедиясын, реалдуу турмушта жашаган адамдардын тагдырын эпостун материалдарындай окуп чыгасың. Анын үстүнө жаңы мазмун ар дайым жаңы форманы талап кылат эмеспи. Ал эми маселени теориялык аспекти караштыра турган болсок, элдик фольклорду профессионал адабият менен көркөм айкалыштыруу дароо эле ишке аша койбогон татаал диалектикалык көрүнүш экендиги айкын көрүндү.

Акын Т.Үмөталиев “Бабам Манас” деген ырында жоокерлерди Манастай мекенчил, эр жүрөк, кайраттуу болууга чакырса, “Кечиктимде” Айкөл Манастын анын чоролорунун баатырдык иштери даңазаланат. К. Маликовдун “Каркырада бир түнү”, “Кайнар булак”, “Ала-Тоолук курдаштар”, “Манастын тукумдары” өндүү ырларында “Манас” темасына кайрылып, согуш жылдарындагы жоокерлердин баатырдыгын эпостогу каармандарга салыштырат, ошолордой болууга үгүттөйт, бирок ырдан акын катары индивидуалдуу дидаары анча байкалбайт. Ж. Бөкөнбаев, А. Токомбаев, Т. Үмөталиев, К. Маликовдун ырларында элдик поэтикалык мураска таасирленүү, анын бай образдык арсеналын колдонуу абдан күчтүү болду. Акындар үгүт-чакырык ырларында эпостун салттуу эпикалык формаларына, салттарына көп кайрылышкан. Ошолордун баары жаңы өсүп, жеке автор катары калыптанып келаткан кыргыздын калем ээлери үчүн көп

жагынан мыйзамченемдүү көрүнүш эле. “Манас” эпосунун лексикасынын жана анын көркөм каражаттарынын кыргыз акындарынын чыгармаларынын тилине да таасир эткендиги көңүлдү бурат. Ошого карабастан эпостогу баатырдыктын идеалдары калың журтка тез да, түз да жеткирилип, жеңишке шыктандырып турган.

Ал эми А.Осмоновдун 1946-жылы жазган “Айчүрөктүн ак шумкары” аттуу ырында элибиздин Айчүрөктү ак куу кебин кийип учурган фантазиясы, үмүт тилеги орундалып, жаңы доордо илим-техника өнүгүп, Айчүрөктүн балдары учак минип, жер жүзүн айланып жүргөнүн даңазалайт. Эпостогу мотивден поэтикалык жаңы маани таап, ошол көрүнүшкө маанилүү мазмун сыйдырып, замандын жетишендиктерин салыштырып чагылдыра алган.

Эпикалык салттарды иргебей колдоно бергендик, жаңы мазмундун талабын таназар албагандык көп акындарыбыздын чыгармаларында көркөмдүк мүчүлүштүктөргө алып келди. Мындай кенемтелер жөнүндө сөз болгондо, биричи иретте К. Маликовдун, Т.Үмөталиевдин, А.Токомбаевдин жогорудагы ырларын айтуу керек. Ал чыгармаларда эпостун каармандары куду тарыхый адамдар катары кабыл алынып, жомоктук сын-сыпат менен саналып, идеализациялоого өтүп кеткен. Эпостук арсеналдан алынган көнүмүш поэтикалык ыкмалар, туруктуу символдор жана эпитеттер адамзат тарыхында болуп көрбөгөндөй кандуу согуштун реалдуу кырдаалдарын, анда салгылашып жаткан жоокерлердин жандуу образдарын, ой-сезимдерин, ой - санааларын реалисттик негизде таасын ачууга бир кыйла күчсүздүк кылган. Бирок кыргыз адабиятындагы бардык кемчиликтерди фольклордон көрө бериш туура эмес. Акындардын согуштун реалдуу шарттарын билбегени жана талант даражасынын деңгээли да белгилүү роль ойногон болуу керек. Ошентсе да ал калемгерлердин ырларындагы негизги кемчилик эпос дүйнөсүн чыгармачылык менен пайдалануудагы тажрыйбасыздык деп ачык айтууга туура келет. Согуштун чыныгы катаал реалиялары бара-бара эпикалык мотивдерди кыйла эле сүрүп чыгарып, анын ордуна реалисттик боектор, турмуштук деталдар басымдуу боло баштаганын да эске алуу керек.

Жаңыдан өнүгүп келе жаткан кыргыз адабиятындагы орду толгус оор жоготуулар (М.Элебаев, Ж.Турусбеков, К.Эсенкожоев, Ж. Бөкөнбаев, А.Осмонов ж.б.) 50-жылдардагы адабий процесске күчтүү таасирин тийгизди. Бул мезгил аралыгында кыргыз поэзиясынын профессионалдык деңгээли көтөрүлүп, жазма поэзия менен элдик фольклордун арасындагы чегара ачыкталып, көөнө мурастардын көркөм формаларын жана сюжеттерин кайра иштеп чыгуу маселеси алдыга чыкты. Буга улуттук поэзиянын реформатору А.Осмоновдун чыгармачылыгына байланыштуу көрүндү. Акындар С. Эралиев Б.Сарногоев, Н. Жүндүбаевалар ырларында эпоско таасирленип, анын мотивин, нравалык сабактарын бүгүнкү доор-замандын проблемалары менен байланышта чагылдырууга аракеттеништи. Бул жылдары айрым акындар элдик мураска жигердүү кайрылганы менен “Манас” темасынын иштелиши солгундай түшкөнү, согуштан кийинки жылдарда кабыл алынган партиялык токтормдор жана “Манас” эпосунун

тегерегиндеги чуулганду окуялар таасирин тийгизген. Сынчылардын бир даары (Ж.Самаганов, Ж.Бердибеков, К.Эшмамбетов ж.б.) калемгерлердин чыгармалардан идеялык каталарды издешке бет алып, авторлорго “улутчул”, “эл душманы” деген саясий жардык тагылган, ал тургай байыркы мурастарды танууга чейин барышкан.

40-50-жылдардагы кыргыз адабиятынын өнүгүү жолунда ар кыл оошкыйыштар менен бирге жазма поэзияда эки стихиянын: бир тараптан элдик адабий мурастардын энергетикасы дем берсе, экинчи тараптан профессионал адабияттын мыйзамдары жана эстетикасы алга жетелеп, натыйжада бир катар маанилүү көркөмдүк-эстетикалык жетишкендиктер, алдыга карай секириктер жасалыптыр. Фольклордук-эпикалык ойлоо стадиясында турган жаш акындар мезгилдин тамырын кармап, көркөм табити өсүп, өнүккөн адабий тажрыйбаларды өздөштүрүп, калыптана баштайт. 20-50-жылдар аралыгында эки башка поэтикалык системанын көркөм айкашы, тогошуусу жана эпосту үйрөнүү, өздөштүрүү жагдайлары ар түрдүү мезгилдердерде ар башкача мүнөздө өттү.

Экинчи параграф **“Эпостун көркөм дүйнөсү 60-80-жылдардагы поэтикалык интертекстуализм”** деп аталат. Анда аталган мезгил аралыгында байыркы мурас менен профессионал поэзиянын көркөм интеграция маселеси кандай машакат менен өттү, не деген көркөм тажрыйбалар топтолду деген сыяктуу проблемалар иликтенди. Кыргыз адабий процессине 60-жылдары келип кошулган С. Эралиев, С. Жусуев, Б.Сарногоев, О.Султанов, Ж.Садыков сыяктуу акындар байыркы мураска аң – сезимдүү, чыгармачылык менен мамиле жасап, бир топ алга сүрөдү.

60-70- жылдардан тарта элдик эпоско болгон жаңыча мамилелердин кыймылы башталды. Биз муну фольклорду кайрадан чыгармачыл аң сезимден өткөрүү интертекстуализм деп айтаар элек. “Манасты” жаңы замандын призмасы аркылуу кароону, албетте, Ч. Айтматов баштап берди. Анын себеби, биринчиден, жалпы улуттун илимий жана маданий деңгээлинин өсүшү өткөн заманга жаңыча көз караштын жаралышын шарттады. Экинчиден, “Манас” элдин аң-сезимине ушунчалык сиңип кеткендиктен, анын образдары, метафоралары, ал гана эмес бул же тигил учкул сөздөрү баары бир адабий лексиконго табигый түрдө кирип, аралашып кетчү. Интертекстуализм маселеси айрыкча “Манас” эпосу менен кыргыз адабиятынын карым-катнашы тууралуу сөз козгогондо абдан маанилүү. Ошондуктан адабий интертекстуализм кыргыз адабияты үчүн эч бир таң кала турган көрүнүш эмес. Ушул жагынан караганда таланттуу акын, кыргыз модернизмдин баштоочуларынын бири - С. Эралиевдин “Манас” тууралуу парафразалары атайын сөз кылууга татый турган тема. Автордун “Манас” үчилтигине байланыштуу көптөгөн чыгармалары бар: “Каныкейдин көз жашы”, “Манастын күмбөзү”, “Кан Бакай Манас өлөрдө”, “Чубактын аты”, “Кең-Колдун бери жагында”, “Айчүрөк”, “Чачыке”, “Легенда”, “Талас шаары”, “Манас” айтат Саякбай”, “Белгисиз манасчыга” ж.б. Акын ырларында эпостогу өзөктүү окуяларга, каармандардын образдарына,

символдорго, топонимикага, адамзаттык баалуулуктарга, жомокчу-манасчыларга кайрылып, аны өздөштүрүүдө өзүнө гана таандык чыгармачылык жол менен кетти. С. Эралиев ырларында негизинен эпостун трагедиялуу мотивине басым жасаган. Маселен, “Каныкейдин көз жашында” эпостогу трагедияны терең психологизм менен сүрөттөйт: “Окко учуп кагылышта чоролору, / Алмамбет, Чубак, Сыргак каза болуп, / табылбай эми алардын толор орду, / кыргызга кылым бүткүс аза болуп, / агылат, жалгыз булак жылгасынан, / андагы “Каныкейдин жашы” делип” [Эралиев С. Тандалмалар: ырлар жана поэмалардын эки томдугу. 1том.-Б, 1991.- 49-б].

Аталган ырда башкы көңүл эпикалык каармандын түркүн тагдырына, кулк-мүнөзүнө, психологиялык абалына бурулат. Чыгармада баары: образ да, драматизм менен трагедия да кейипкердин мүнөзүнө байланышып ачылат. Ырда Манастын өлүмү бүтүндөй журттун трагедиясына айланганын, Каныкейдин кайгысын “көз жаштай” булак деталды колдонуу менен ачып берүүгө бөтөнчө уста. Булакты жандандыруу маселеси өзүнүн апогейине жеткен. Эгер ырдан “көз жаштай” булактын ушул өңдүү пейзаждык картиналарын алып салсак, баатырдын трагедиясы мынчалык элестүү, чебер берилмек эмес. Таланттуу сүрөткер эпикалык тексти интерпретациялап гана чектелбестен, ага маанилүү мазмун, терең ой берип кайрадан жаратат.

Акындын “Чубактын аты” деген ырында каарманды жоктогон лирикалык каармандын терең кайгысы, толгонуусу психологиялык жактан абдан жандуу, сезимтал тартылган. Баатырдын трагедиясын көрсөтүш үчүн шарттуу туюнтмаларды, көркөм ыкмаларды, салттуу түшүнүктөрдү өнүмдүү колдонот. Ырда кыймылдуу окуялар менен бирге кейиштүү сезим-туйгулар, лирикалык ой-толгонуулар, пейзаждык сүрөттөөлөр көбүрөөк. Дал ошол көмөкчү элементтер ырга жаңылык, тереңдик бергенсыйт. Биз муну поэтикалык интертекстуализм деп атаар элек. Улуу ойчул Ч. Айтматов эпостун гуманисттик катмарында “доордук-элдик трагедия” жаткандыгын алгачкылардан болуп таанып, жаңыча эстетикалык-философиялык концепциясын иштеп чыккан. С. Эралиев чыгармасын эпикалык салттуу поэтикалык формулаларга, даяр сюжеттик калыпка салбастан, профессионал поэзиянын табиятына таандык көркөм каражаттар, ыкмалар аркылуу каармандын психологиясын ичкертен тартып, эстетикалык-философиялык жалпылоого жетишип, жаңыча адабий табылгалар менен байыта алган.

С. Эралиевдин ырларында “Манас” менен “Семетей” эпостору маанилүү булактардын бири десек жаңылбайбыз. “Кыялымда”, “Семетей Үргөнч боюнда”, “Айчүрөк”, “Чачыке” аттуу ырларында негизинен “Семетей” эпосундагы башкы каармандардын жаркын образдарына кайрылат, реконструкциялайт, терең интертекстуализмге жол берет, ырларынын тарыхый мүнөзүн, таанып-билүү кубатын күчөтөт. Сүрөткердин эпикалык парафразалары жомокчу-манасчылардын образына кайрылганда пайда болгон. “Саякбай “Манас” айтат”, “Белгисиз манасчы” аттуу ырларында элдик генийлердин табияты терең ачылган. С. Эралиев традиционалист акын эмес, жогоруда белгиленгендей, абдан жаңычыл, заманбап сүрөткер. Эркин

формадагы ыр - анын стихиясы. Ошону менен бирге ошол верлибр аркылуу атам замандагы окуяларга ар дайым кайрылып, жаңы ыр формалары аркылуу эпос туурасында ой жүгүрткөнү чынында да таң калтырбай койбойт. Залкар сүрөткер сөз маданияты, образдуу ойлоо касиети, тубаса сезимталдык өзгөчөлүгү менен “Манас” үчилтигинин руханий дүйнөсүн жазма поэзияга ширетип, анын эстетикалык-философиялык негиздерин чыңдап, ага экинчи “өмүр жазын” тартуулай алганын канааттануу менен айта алабыз.

Акын Б. Сарногоев жан дүйнөсүндө “Манас” баштаган фольклордун күчтүү руху оргуштап турса да, автор эпоско таасирленген “Кыргызыма”, “Букар кызына”, “Кайран энем Каныкей”, “Манас тоосу”, “Талас суусу” сыяктуу саналуу гана ырларды жазыптыр. Ал ырларда акын кыргыздын дүйнөдө сейрек кездешүүчү манасчылык өнөрдү башка элдерге сыймыктанып, даңктап айтчу баалуулугубуз деп даңазалайт. “Букар кызына” аттуу ырында Каныкей менен Айчүрөктү баатырларга татыктуу жар, акылман эне катары сыймыктанат. Автор эпостук мотивдеги турмуш акыйкаттын жөн гана туурап айтып койбостон жекече аракет күчү менен көркөмдүк жактан шөкөттөп, жөнөкөй, таасын сүрөттөп койгон. Акын Саякбай Каралаевдин жаркын өмүрүнө арнаган “Тирүү тарых” деген ырында манасчы - улуттун руханий жүзү, туу туткан сыймыгы, керемет өнөрдүн ээси экендигин өзүнө таандык жандуу элдик тил менен сүрөттөп, өз алдынча интерпретациялаган.

Акын С. Жусуев да “Манас” темасына көп кайрылды. Ал түгүл, эгемен жылдарда эпостук мотивдеги ырлары аркылуу өлкөбүздөгү ар түрдүү оошкыйыштарга, коомдогу орун алган терс көрүнүштөргө каршы туруп келди. Анын кийинки чыгармаларына мүнөздүү бир белги - акындын моралдык-этикалык темага айрыкча көңүл койгондугу болгон. Анын “Хан Манас тукумдары кайдасыңар?” аттуу көлөмдүү ыры өткөөл мезгилде жашап жаткан элди адеп-ыймандуулукка, патриоттук духка, ынтымакка чакырат. Ошондой эле С. Каралаевге арналган “Саякбай” аттуу ырынын мааниси терең, манасчынын эпосту айтып жатканда ички жан-дүйнөсүнүн кантип кубулуп турганын, татаал психологиялык абалдагы өзгөрүүлөрүн абдан элестүү, жугумдуу сүрөттөөгө жетишкен. Саякбай темасына Ж. Садыков, С. Урманбетов, Т. Байзаковдор ж.б. көптөгөн калемгерлер кайрылды.

“Алтымышынчылар” деген топтогу дагы бир көрүнүктүү акын Омор Султанов “Отузунчу станция” ырлар циклинде “Манастын күмбөзүн кайтарган киши” деген философиялык мүнөздөгү ырын жаратты. Манас баатырдын күмбөзүн таберик тутуп, кастарлаган карыянын эмгегин тоолорго салыштырганы өтө кызык жана анын ишинен да ошондой түбөлүктүү баалуулукту көрөт. Акын ырында уюткулуу элди өзүнө таандык “Манастай” улуттук руху, духу гана түбөлүк сактап калат деген олуттуу ойду туюндурат. Ырында шыдыр уйкаш, эмоциялуу көтөрүңкү маанай эмес, терең ой, ар бир сөздүн аркасында катмарланган кош маани жатат. Салттуу ыр формасы менен куюлуштуруп, поэмалык мазмунду акын кыска эле

саптарга батыра алган. О. Султановдун “Манаска” таасирленүүсү чындыгында да мурункулардан бир топ айырмалуу.

Таланттуу акын жана драматург Ж. Садыков залкар манасчы С. Каралаевге арнап “Саякбай” аттуу поэмасын жазды. Поэманын биринчи бөлүмүндө акын Саякбайдын өмүр таржымалын, манасчылык өнөрүнүн табиятын ачып берет. Ж. Садыков реалдуу турмуштук көрүнүштөр, психологиялык деталдар, чебер колдонгон сөз каражаттары аркылуу өнөр ээсинин татаал тагдырын, баскан “узак жолун” ачып көрсөткөн. Автор поэмасынын соңку бөлүмүндө Саякбайдын карылык тагдыры, улуу муун менен кичүү муундун байланышы, манасчылык өнөрдүн келечеги жөнүндө терең ой жүгүртүүлөрүн ортого салат. Акын Ысык-Көлдүн керемет образы аркылуу алп манасчынын тагдырына, өнөр сырына, жан дүйнөсүнө ичкертен кире алган, экөөнүн образы шайкеш келип толуктап турат. Калемгер көлдү көркөм деталь катары алып, анын тереңдигине, толкунуна улуу инсандын тагдырын, өнөрүн, кулк-мүнөзүн ширетип берген. Албетте, Ысык-Көлдүн образы - акындын мыкты адабий табылгасы, сүрөткердик чеберчилигинин жемиши. Дегинкиси, “Манас” темасына кайрылуу, эпос аркылуу өзүнүн акындык жүзүн табуу же ички дүйнөсүн байытуу, аруулануу дээрлик бардык кыргыз акындарына тиешелүү кубулуш. Ал эми “Манаска” куштарлануу, андан руханий азыктануу жана эргүү табууну белгилүү акындардын чыгармаларынан ар дайым көрүп жана окуп келебиз.

Маселен, акын Э. Эрматовдун поэтикалык дүйнөсүнө баам салганда “Манастын” керемет таасири, элдик нарк-санаттын сабактары басымдуу болгонун көрөбүз. Акын “Манас” жөнүндө ыр”, “Манас атанын күмбөзү”, “Бакай”, “Каныкей”, “Манасчы” сыяктуу ырларын жазган. Чыгармаларында “Манас”- кыргыздын бүтпөс тарыхы, улуу руху экендиги, андагы баатырдык мотивдер аркылуу мекенди коргоонун таалим сабактары, манасчылык өнөрдүн керемети жөнүндө ой толгоолору берилген. Демек, 60-80-жылдарда кыргыз профессионал поэзиясы жаңы эстетикалык-көркөм деңгээлге көтөрүлдү, идеялык-тематикалык диапозону кеңейди, жанрдык-стилдик изденүүлөр, формалык жаңылануулар активдүү жүрдү жана ошол процессте элдик фольклор, биринчи кезекте “Манас” поэтикалык реминисценциялардын, чыгармачыл интертекстуализмдин булагы болуп бергенин көрөбүз.

“Эгемендүү жылдарда кыргыз поэзиясында эпостук сюжет, мотивдердин көркөм иштелиши” деген үчүнчү параграфта жаңы доордогу эпос дүйнөсү менен улуттук поэзиянын байланыш проблемасы каралды. Эгемендүү жылдарда кыргыз поэзиясында эпоско кайрылуу ого бетер күч алып, көөнө мурастын тематикалык-идеялык, көркөм-эстетикалык алкагы жаңы замандын духуна туура келгени байкалды. Бул процеске зор шык менен энергия берген окуя “Манастын” миң жылдык маарекеси болду. Мезгилдин оош-кыйыш кезеңинде, келечектен жол таппай карайлап турганыбызда акындар А. Өмүрканов, Ш. Дүйшеев, Н. Жүндүбаева, М. Мамазаирова, Жедигер Саалай жана жаш муундардан Б. Алыбаев, М.

Акимкожоев, К. Адамалиев, Т. Мамбеталиев ж.б. “Манастын” көркөм дүйнөсүнө аралашышты. Акындардын улуу мурасты поэзиянын тилине салууда чыгармачылык деңгээлдери, адабий-эстетикалык принциптери ар түрдүү мүнөздө, багытта жүрдү.

Чыгармачылык жолунда эпос аркылуу поэтикалык дараметин көтөрүүгө аракет жасап келе жаткан акындардын бири - Ш. Дүйшеев. Анын “Эне тилин унуткандар”, “Бөлүнгөндөн акыры өлөт кыргыз”, “Манастын көзү өткөн соң” аттуу публицистикалык маанайдагы ырларында коомубуздагы ар кандай терс көрүнүштөрдү “Манастын” баалуулуктары, түбөлүктүү идеялары менен түшүндүрүүгө, тарбиялоого аракеттерди жасады. Акын Ш. Дүйшеев да азыркы замандын кесепетүү орууларын “Манас руху” менен дарылоого, адеп-ахлагын чыңдоого жана оңдоого умтулуп жаткандардын бири. Баарынан кызыгы, эгемендик жылдарында “Манас” эпосу адабий турмуштагы негизги темага, илимий коомчулуктагы негизги талашка, ал гана эмес саясаттагы негизги идеологиялык платформага айланды.

Элдик эпоско экинчи бир акын Жедигер Саалай да кайрылды. Анын “Арыбагын, Күн” аттуу публицистикалык поэмасында “Манас” доорундагы окуялар, эл тагдыры, баатырдык күрөштөр, улуттук баалуулуктар бүгүнкү күндөгү реалдуу окуялар менен жарыша сүрөттөлөт. Автор адамдын түркүн тагдырын, турмуш процессиндеги ар түрдүү кырдаалдарды, ар башка мезгилдерди, бири-бирине окшобогон коомдук-социалдык, рухий ж.б. жагдайларды көп ойлонгон экен. Чыгармада жакшылыкка умтулуу, келечектен үмүт үзбөө, улуу мурастын тазартуу күчүн баамдоодо акынга мүнөздүү бир касиет байкалат. Ал - өткөн мезгил менен азыркынын, эпос менен реалдуу турмуштун ортосундагы карым-катнаштын үзүлбөстүгү, улантуучулугу тууралуу идея. Мындай руханий байланыштын маанисин автор бир нече адабий ой-жорумдар, көркөм образдар аркылуу тастыктайт. Акындын чеберчилиги башкаларга окшобогон стили, ой өрүшүнүн кенендиги, ички даярдыгы жетиштүү экендиги айкын сезилип турат.

Автордун “Сайкалдын махабаты” аттуу чыгармасы “Манас” эпосунун таасири астында жазылып, трагедия менен психологизмдин жана романтиканын ширөөсүнөн жаралган десек болот. Эпосто Сайкал кыздын тагдыр-таржымалы кызыктуу ары драмалуу мүнөздө айтылат. Поэмада Сайкал улуттук баатыр катары татаал тагдыры, курч мүнөзү, жан дүйнөсү менен жандуу ачылган.

Кыскасы, эгемендүү жылдарда “Манас” кыргыз адабиятындагы магистралдык темалардын бири болду. Албетте, авторлордун таланты, билими, турмуштук тажрыйбасы, чеберчилиги ар түрдүү болгондуктан көөнө мураска мамилеси, өздөштүрүү деңгээли да бир кылка болбойт эмеспи. Жаш акындардын мындай чоң теманы көтөрүп жазууда чыгармачылык тажрыйба, чеберчилик жетишпей жатканы көрүндү. Жогорудагы аты аталган акындардын бардыгында эле эпостун көркөм дүйнөсү кеңири ачыла бербейт, ошондуктан биз өз изилдөөбүздө эпостун материалдарын өнүмдүү колдонгон, сапаттык деңгээли салыштырмалуу мыкты, көркөм тажрыйбасы

мол калемгерлердин чыгармаларына гана токтолдук. Экинчи жагынан эгемендүү заманда “Манаска” мурунку жылдарга караганда эки эселенген көңүл бурулду десек аша чаппайбыз. Ага негизги себеп Кыргызстандын өз алдынча мамлекет болгонго жетишип, ар кандай маселени өзү чечкенге укуктуу болгондугунда. Ырас, “Улуу Сөзгө” мамлекеттик деңгээлде жасалган дыкат мамиле, ошондон пайда болгон массалык кызыгуу кээ бир учурда улуу эпоско волюнтаристтик мамилени, керек болсо фальсификациялоо аракеттерин да жаратты.

Ошентип, жаңы профессионал поэзиянын кыртышына эпостун бай материалдары, анын сюжет, мотивдери, көркөм сөз формалары аябагандай мол чыгармачылык жемди таштады. Ошону менен бирге үчилтик менен жазма поэзиянын көркөм айкалышы менен байланыш мүмкүнчүлүктөрү ийкемдүү, бай экендиги айкындалды.

Төртүнчү параграф **“Манас” үчилтиги жана кыргыз прозасы: тарыхый, руханий эстутум жана Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба романы”** деп аталат. Дүйнөлүк адабияттын тарыхында байыркы мурастарга кайрылуу кеңири таралган көрүнүш. Маселен, орто кылымдагы Европада биздин эрага чейинки антика маданиятына болгон куштарлык бүтүндөй бир маданий доорду - Ренессанс доорун жаратканы тарыхтан белгилүү. Орус элинин “Игордун кошуну жөнүндө сөз” аттуу поэманы жазуучулар гана эмес, илимпоздор тарабынан нечен жолу кара сөзгө айландырылган. Байыркы мурастардын кара сөзгө оодарылышы фольклористиканын тарыхында кадыресе көрүнүш, ошондуктан ал маселе өз алдынча изилдениши зарыл жана ага жетиштүү материал бар.

“Манас” эпосу тууралуу эң алгачкы маалымат жана анын адабиятташкан интерпретациясы Сайпидин Аксыкенти жана анын уулу Мухаммед-Ноороздун XVI кылымга таандык фарс тилинде жазылган “Тарыхтар жыйнагына” кыскача кайрылдык. Кол жазмада кыргыздын тарыхы, этнографиясы жана Манас баатыр тарыхый адам катары көркөм баяндалып, Манаска таандык маалыматтар менен бүгүнкү эпостун сюжеттик нугунун ортосунда байланыштар, өзгөчөлүктөр салыштырылып талданды.

Даркан жазуучу Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” романынын сюжети, каармандардын образы, поэтикалык курулмалары “Манас” эпосу менен түздөн-түз үндөшүп тургандыктан биз муну адабий парафразалар деп аныктаар элек. Авторду баарыдан мурда эпостун духу, баатырдык пафосу кызыктырат да чыгармада окуялар динамикалуу өнүгөт да, улам жаңы каармандар менен толукталып олтурат, бул реалисттик адабияттын табиятына туура келет. “Манас” трилогиясы генеалогиялык принципке негизделип, Манас, Семетей, Сейтектин баатырдык иштерин поэтикалык даңазалоону кучагына алса, “Көк асабада” үч муундун - Адылтай ажы, Эр-Күлчүр, Жаш-Тегиндин эрдиктеринен кабардар болобуз. Чыгармада элдин тарыхый турмушу, каада-салттары, үрп-адаттары “Эдил ажы ашында”, “Баба жырымы” бөлүмдөрүндө кеңири сүрөттөлүп, эпостогу Көкөтайдын ашы менен түздөн - түз үндөшүп турат. Автор тарыхый, социалдык- турмуштук

окуяларды берүүдө көбүнчө өткөндү эске түшүрүү ыкмасын, реминисценцияны колдонгон. “Көк асабанын” үчүнчү бөлүмү-согуштук эпизоддор. Кандуу согуштун жүрүшү “Улуу сөз” менен бир катар коюлуп, теңештирилип, салыштырылып баяндалат. Чет душман кытайлар менен болгон согуш кудум “Манастагы” Чоң казат окуясындай сүрөттөлөт. Т.Сыдыкбеков эпостогу окуяларды, салттуу традицияны, элдин баатырдык духун интерпретациялап романдык деңгээлге көтөрө алды. Айрым каармандар Бозуул, Агуул, Сайкал ж.б. эпостогу каармандар катары эске түшөт. Романда “Дастандан кабар”, “Дастандын төрөлүшү” деген бөлүмдөрдө эпостук идеяларга жуурулушуп, Манас духтуу Эр-Киши баатыр гана эмес, ошол дастандын каарманы, манасчы катары элеси тартылган. Т.Сыдыкбеков чыгармасында тегин жерден эпосту “Улуу сөз” деп атабаса керек.

“Ашым Жакыпбековдун “Теңири Манасы” жана эпоско жаңыча көз караш” деген бешинчи параграфта А.Жакыпбековдун эпосту роман жанрына айландыруудагы көркөм тажрыйбасы иликтөөгө алынды. Жазуучу чыгармасынын сюжеттик өзөгүн залкар манасчылар С. Орозбаков, С. Каралаев, Ж. Мамайдын варианттарына таянып жазган, бирок баяндай келгенде автор өзүнө таандык стили, тили, көркөм ыкмасы менен кеткен. “Теңири Манасты” автор “эпос өзөктүү роман” деп атаганы менен чыгарманын жанры боюнча окумуштуулар ар түрдүү көз карашта: айрымдары жакыпбековдук кара сөз варианты (Т. Бакчиев, Г.Өсүбекова) дешсе, аны роман катары (С. Искендерова, К. Абакиров) карап баалагандар да бар. Мындан улам эпостун нугунда жазылган адабий туундунун жанрдык дефинициясын аныктоо татаал маселе экендиги көрүнүп турат. Кыргыз адабиятында “Узак жол”, “Каныбек”, “Көк асаба” чыгармаларынын жанры боюнча бүгүнкү күнгө чейин ар түрдүү көз караштар жашап келет. Биздин оюбузча “Теңири Манасты” роман-эпос катары жанрдык аныктама берсек болот. Анткени жазуучу чыгармасын идеялык-тематикалык мазмуну, сюжеттик-композициялык курулушу, каармандардын образдар системасы, көркөм ыкмалары жагынан өз деңгээлин сактап, түп нускага тете даражада берүү аркылуу жогорку чеберчилик, билгичтик менен роман жанрында өзүнүн жеке интерпретациясында, кабылдоосунда сунуш эткен.

Автор жазма адабий тажрыйбаларга таянып, сюжеттик-мазмунундагы өзгөчөлүк чыгарма Манастын төрөлүшү менен башталып, баатырдын ата-теги, кыргыздардын чачылышы, Жакыптын зары, Алтайдагы элдин татаал турмушу ж.б. көптөгөн окуялар көбүнчө Акбалта, Жакып, Кошойдун эскерүүлөрү аркылуу баяндалып, ретроспективдүү ыкма мыкты колдонулган. Жазуучунун чеберчилиги эркин баяндоо манерасы, көркөм адабий-стили айкын көрүнүп турат. Эпостун өзөк окуялары, каармандардын образы, окуя-көрүнүштөр толук сакталганы менен чыгарманын башкы өзгөчөлүгү – анда салттуу окуялар теңирчилик ишенимдин негизинде өнүктүрүлүп, дээрлик ислам мотивдери кездешпегендиги. Манас баатыр төрөлгөндө коюлган кошумча аты -Теңируул, мындай ысым башка вариантта

айтылбайт. Теңирчилик түшүнүгү - жакыпбековдук варианттын өзгөчөлүгү катары кароого болот.

Романда негизги каармандардын образын жеткиликтүү сүрөттөп берүү үчүн эпикалык бай арсеналга кайрылуу менен жекече стилдик өзгөчөлүгүнө, чеберчилигине карата ар кандай вариацияда колдонгондугу учурайт. Мунун өзү автордун чыгармачылык стилине таандык болгону менен байыртадан келе жаткан традицияны бузбайт. Каармандын баатырдык иштерин, эпикалык жүрүштөрүн баяндоо фольклордун спецификасына мүнөздүү ыктар менен да реалисттик көркөм каражаттар аркылуу да берилген. Эпостук каармандар канчалык эпикалык реалдуу мүнөзгө ээ болгону менен образ - мүнөздүк калыптануу жаатында статикалуу. Бирок башка баатырдык эпостордой “Манастагы” образдардын көбү баштан аяк сенек эмес. Мындай өзгөчөлүктөрдү профессор Р. Кыдырбаева таамай мүнөздөйт : “Все это говорит художественном сдвиге в эволюционном процессе эпоса, когда на смену в изображении человека внешних качеств, приходит более глубинное, психологически мотивированное изображение” [Кыдырбаева Р.З. В начале было слово: (О письменных памятниках, эпосе и других жанрах фольклора кыргызских народа).-Б- 2013, с. 102-103].

Эпосто айрым каармандар Жакып, Манас, Алмамбет, Чубак, Каныкей, Көкчөлөрдүн мүнөзүндө жылыштар бар. Каармандар улам кийинки иш-аракеттеринде мурда болбогон сапаттын ачыкка чыгарып, адам катары өз жүзүн көрсөтө берет. Башында айрым терс мүнөздөрүнө карабай оң сыпатталган Жакыптын, Кыргылчалдын, Акылайдын чыккынчыларга айлануусунда жасалмалуулук жок, табигый түрдө ишке ашкан. Эпостун гуманисттик катмары, көркөмдүк гармониясы сүрөттөөгө алынган каармандардын образдарынын уникалдуулугунда жатат. Чындыгында “Манас” эпосу сыяктуу нукура реалисттик эпиканын үлгүсү дүйнө элдеринде сейрек кездешсе керек.

Албетте, эки башка поэтикалык системанын спецификалык өзгөчөлүгү бар. Жазма адабиятта аң-сезимдүү түрдө адам мүнөздөрү тандалып, көркөм образдар чыгармачылык менен типтештирилет жана окуялар тутуму динамикалуу түрдө өнүгүп олтурат. Ошондуктан эпосту жазма адабиятта трансформацияланганда көп өзгөрүүгө учурайт. А.Жакыпбеков каармандардын образын интерпретациялоодо айрыкча Манас, Алмамбет, Чубак, Каныкей психологиялык жактан ишенимдүү ачып берсе, Жакып, Кошой, Сайкалдын образы кургак, күнүрт штрихтер менен сүрөттөлүп калган. Жазуучуну эпостун мазмунун толук камтуу талабы кысып тургандыктан чыгарманын биринчи экинчи бөлүмү жорго сөз менен түз эле баяндалып калганы ачык көрүнөт. Чындыгында А.Жакыпбековдун “Теңири Манас” аркылуу поэтикалык мүмкүнчүлүгү айкындалып, көркөм сөздүн чебери, мыкты стилист катары көрүнө алды. Жазуучу өнүккөн жазма адабияттын тушунда фольклордук салттуу поэтика, андагы мифологиялык-мистикалык, эпикалык каражаттар менен реалисттик адабий каражат ыкмалардын синтезинде чыгарма жаралып, жашай берерин далилдеп берди.

“Манас” эпосу Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө” деген алтынчы параграфта залкар жазуучунун эпосту чыгармачылык менен заманбап темаларды ачуудагы көркөм тажрыйбасы иликтөөгө алынды. Ч. Айтматов жана “Манас” - өзүнчө чоң тема. Фольклор менен профессионал адабият маселесинде Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөлүк адабий процессте ири көркөм ачылгалар менен коштолду десек жаңылбасак керек. Анын негизги XX кылымдын талуу гуманисттик проблемаларын көтөрүүдө мифтер менен легендалар абдан зарыл жана маанилүү учурда колдонулуп, болгонда да универсалдуу мүмкүнчүлүктөрдү бере алды. Атактуу жазуучу улуу эпосту көптөргө караганда тереңирээк жана кененирээк байкап даңазалап гана тим болбостон, анын сюжетин, идеяларын, көркөм каражаттарын чыгармаларында билгичтик, чеберчилик менен пайдаланды. Окумуштуу К. Асаналиевдин ою боюнча: “эпос жазуучунун көркөм акыл-эсинде кандайдыр бир айрым үзүндүлөрү, же кээ бир белгилери менен эмес, баарынан мурда синкреттик искусствонун улуу туундусу катары өзүнчө бир өткөн система түрүндө жашайт” [Асаналиев К.“Манас” эпосу жана Чыңгыз Айтматов.- Б, 1999.- 23- б].

Ч. Айтматовдун алгачкы чыгармаларынан эле “Манас” темасынын духу, шоораты башталып, кийин улам катмарланып турганы байкалат. Башкасын айтпаганда да “Кылым карытаар бир күн” романындагы маңкурттун образы эмне деген философиялык масштаб менен жазылган. Автор маңкурт жөнүндө дүйнө жүзүнө тараган трагедиялуу уламышты жаратты. Автордун ою өткөнгө гана багытталбастан, баарыдан мурда, келечекке багытталган. Маңкурттун образы өткөндү эстөө гана эмес, тарыхый эс-тутумду жоготуп алуудан алдын ала сактануу болуп саналат. Мындан чейрек кылым мурда жазуучу жан кейитип айткан маңкуртчулук көрүнүш күн өткөн сайын адамзаттын жашоо-турмушунда, коомубузда тамырап баратышы, акыл-эссиз роборт сыяктуу адамдардын пайда болушу коркунучтуу социалдык-турмуштук көрүнүш.“Манас” баштаган фольклорду “синкреттик искусствонун улуу туундусу катары” чыгармасында колдонуу менен Ч. Айтматов мурда белгисиз көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрдү жаңыча ачууга жетише алды. Окумуштуу Л.Үкүбаева таамай айткандай: “Айтматовдун фольклорго жасаган өзгөчө мамилеси бүгүнкү күндө жалаң гана көркөм сөз чеберлеринин көңүлүн элдик оозеки чыгармачылыктын өнөгөлүү салттарына бурдурбастан, дегеле жалпы эле окурман журтунун көңүлүн фольклорго бурдурууга аргасыз кылды, фольклорду “жаңыча” окуубузга түрткү болду” [Үкүбаева Л.Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты. –Б, 2012.-230-б].

“Манас” эпосу жөнүндө дайыма ойлонгон” жазуучу “Кайрылып куштар келгиче” аттуу аңгемесин жараткан. Сүрөткер “Манас” эпосу менен манасчылык өнөрдүн табиятын, философиясын абдан терең түшүнгөн. Ошондуктан аңгемесинде кыргыздын бүтүндөй тарыхын, рухун сактоочу, жаратуучу манасчылардын жаркын образын өзөк кылып алып, тарыхый планда чыгарма жазууну көздөгөн. Жазуучу аңгемедеги койгон башкы тематикалык-идеялык максатын мындайча белгилейт: “Мен эл өзүнүн

тарыхый тагдырын, келечек өмүргө болгон укугун кандайча аңдап-билиши, түшүнүшү керектиги туурасында айткым келет. Бул идеяны чыгарманын бүткүл нравалык-эстетикалык системасы аркылуу чагылдырууга аракеттендим” [Ч.Айтматов. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат.-Ф, 1988.- 228-б]. Автор баарыдан мурда кыргыздын байыркы жоокерчилик турмушун сүрөттөп жатып, чыгарманын борборуна эл коргогон баатырдын образын эмес, келечектин чоң манасчысы Элемандын образын койгондугу терең мааниге ээ. Манасчылар “Улуу Сөздүн” ээси, пири, элдин духу. Ошондуктан аңгемеде элдик даанышман манасчылардын жаркын образы Элемандай өнөр ээсинин турпатына уютулуп, кыргыз элинин улуулугун, баатырдыгын, биримдигин көрсөткөн. Жазуучу келечектеги өнөр ээсин “тандап алуунун” негизги жышааны, белгиси катары эпикалык түш көрүү мотивин чеберчиликте интерпретациялайт. Сүрөткер бул теманын жаңы чечилишин тапты. Эламандын түшү аркылуу манасчылык өнөргө чапчаң умтулуп келе жаткан баланын келечегинен кабар берүү. Автор көркөм форманы табуу менен оригиналдуу ыкманы Эламандын талант уюткусу жан дүйнөсүндө кантип ачылганын кеңири көрсөтүүгө алган. Чыгармада атасы Сеңирбайдын баласынын түшүн жоруп, ак батасын бере албай калганы психологиялык жактан абдан драмалуу маанайда берилген.

Аңгемеде сүрөттөлгөндөй ойроттор Элеманды мыкаачылык менен өлтүрүп жатат. Душмандар үчүн манасчылар эң биринчи күчтүү жоо болгон. Алар элдин рухту көтөргөн улуу сөзү, эгерде манасчысын өлтүрсө, калкты багындыруу, кулга айландыруу жеңилге турган. Чыгармада автордун “Манас” эпосуна болгон чакырыгы камтылган. “Кайрылып куштар келгиче” аңгемесинде автор кыргыздын бүтүндөй тарыхын, рухун сактоочу, жаратуучу манасчылардын жаркын образын жаратып, “Улуу сөз” элибиздин тарыхый тагдыры, улуттук духу, эне тили менен байланыштуу экенин чеберчилик менен көрсөтө алган. Аңгемеде романдык масштабдагы окуяларды камтый турган чыгармачылык башталыш болгону менен аягына чыкпай калганы өкүндүрбөй койбойт. Залкар жазуучу дүйнөдө сейрек кездешүүчү уникалдуу манасчылык өнөрдү романдык деңгээлге чейин көтөрүп жазганда дүйнө жүзүнө улуу сөздүн маанисин даңазалаган дагы бир көркөм мурасты жаралып, улуттук адабияттын утушу болмок.

Жетинчи параграф **“Казат Акматовдун “Мезгил” жана “Күндү айланган жылдар” романдарында манасчылык өнөрдүн чагылдырылышы”** деп аталып, мында автордун “Манас” эпосуна жана манасчылыкка байланыштуу чыгармаларын талдадык. “Мезгил” романы кыргыз адабиятында улуттук аң-сезимдин башкача нукта жетилип баратканын кабарлаган жана өзгөчө көркөм ойлоодон жаралган. Дал ушул чыгармада автор алгач ирет “Манас” эпосунун теңдешсиз рухун Күлчоронун образы аркылуу берүүгө аракеттенет. Ал келечегинен көптү үмүттөндүргөн манасчы жана чоорчу, кыскасы өзгөчө өнөр ээси. Анда автор советтик системада болуп өткөн “Манас” эпосуна жана манасчыларга байланыштуу турмуштук чындыгы бар окуяны көп жагынан туура чагылдырган. Күлчоронун образы кийинки “Күндү

айланган жылдар” романындагы манасчынын толук кандуу образын жаратууга даярдык, алгачкы баскыч катары маанилүү роль ойнойт. Жазуучу совет доорундагы “Манас” эпосуна жасалган саясий мамиле аркылуу миндеген репрессиянын курмандыгына айланган адам тагдырларын алдыртан туюнтуп, катаал бир замандын жүзүн мезгил-символ аркылуу ачык-айкын сүрөттөгөн.

К. Акматовдун “Күндү айланган жылдар” аттуу романындагы негизги окуя өлкөдөгү маданий революция, коллективдештирүү, массалык репрессиялар, тарыхый эс тутум сенектиги, улуттук баалуулуктарга жасалма мамиле, маңкуртчулуктун тамыр жайышы болсо, башкы окуяларга тиешелүү ретроспекция жана эпостук мотив айкалышып, бири-бирине ширелип олтурат. Романдын маани-мазмунунда кыргыз элинин ар түрдүү доорлордогу басып өткөн оош-кыйыштуу жолдору манасчылардын образы аркылуу тыгыз байланышта берилет. Советтик идеология алдыңкы кыргыз интеллигенттерине, анын ичинде “Манас” эпосуна катышы бар айрым таланттарга кандай драманы арттырганын ачык көрсөтүп кеткени кадимки тайманбастык болуптур. Дегинкиси, жазуучу манасчылык өнөрдүн ар кандай доорлордогу ар түрдүүчө тагдырын кыргыз адабиятында алгач ирет романдык деңгээлге көтөрүп, өзүнө таандык стили, үнү менен үлгүгө тартылчу көркөм мурасын жаратып кетти.

Аман Саспаевдин “Каныкейдин алтын билериги” аңгемесинде эпостук сюжеттин берилиши” деп аталган сегизинчи параграфта аталган чыгарма атайын талдоого алынды. Белгилүү прозаик А. Саспаев “Каныкейдин алтын билеригинде” Манас баатырдын каза болушу, Абыке-Көбөштүн хан ордону талкалашы, Каныкейдин Букарга качышы сыяктуу өзөктүү окуяларды аңгеме жанрынын табиятына ылайык айрым алымча-кошумчалар менен иштеп чыккан. Аңгеме сөздүн чыныгы маанисинде адабий табылга катары бааланууга акысы бар деп эсептейбиз. Сүрөткердин чоң чеберчилиги - эпостун уюткулуу окуяларын аңгеменин ченелүү аянтына чебер сыйдырып, өзүнчө мазмун, оригиналдуу формага ээ автордук версияны жарата алгандыгында болду. “Каныкейдин алтын билеригиндеги” окуя кектүү душман Коңурбайдын кыргыздарга болгон кастыгы аркылуу өөрчүп, трагедиялуу окуя курч конфликке негизделип, каармандардын психологиялык толгонуулары терең, жандуу берилген.

Жазуучунун аңгемесиндеги жеке “кошумчасы” - Каныкейдин улуту “сарт” деп берилет, Жакыптын токолу Бакдөөлөт балдарына Семетейдин көзүн тазалоону буюрат, Каныкей болсо баласын коргоо үчүн күнү Жаңылчакты өлтүрөт. Ушул жерде белгилөөчү нерсе - эпосту интерпретациялоодо волонтаризмге, өзүм билемдикке жол бербөө маселеси. Албетте, жазуучулар эпостун сюжети айрым өзгөртүүлөрдү киргизсе болот, бирок салттуу эпикалык традицияларды, формулаларды фальсификациялоо мүмкүн эмес. Калемгерлер “Манас” темасын иштөөдө сынчыл көз карашта абдан жоопкер мамиле жасашы зарыл. Мисалы, аталган аңгемеде канышанын улуту “сарт” деп берилиши талаш туудурбай койбойт.

Ошону менен бирге Каныкейдин алтын билеригинин тегерегиндеги сюжеттик интрига - автордун жеке табылгасы жана символдук туюнтмага ээ. Чыгармадагы Каныкейдин “алтын билерик” жөнүндөгү түш көрүшү чынында мыкты табылга. Түш көрүү мотиви - эпикалык сюжеттик формулалардын бири. Аңгемедеги “алтын билерик” Каныкейдин драмалуу тагдырын, Семетейдин келечек жолун көрсөтүп берүүдө символикалык терең мааниге ээ. Аңгемеде эпостогу Бакай, Каныкейдин образдары бир үзүм окуя, деталь-штрихтер аркылуу мүнөзү даана ачылып, психологиялуу берилген. Өзгөчө душман Коңурбайдын мыкаачылыгы кадимкидей көз алдына тартылып өтөт, автор көбүнчө каармандардын жан-дүйнөсүнүн ички толкунуна басым жасаган. А. Саспаев эпостогу өзөктү окуяны алганы менен өз алдынча алымча-кошумчаларды киргизүүгө далалатанып, идеялык - көркөмдүк деңгээлин, эстетикалык-философиялык маанисин тереңдетүү аркылуу эпос өзөктүү реалисттик аңгеменин мыкты үлгүсүн жаратууга жетишкендигин канатаануу менен белгилөөгө болот.

Үчүнчү бап боюнча корутунду

“Манас” үчилтиги менен кыргыз поэзиясынын жана прозасынын карым – катышы, акын-жазуучулардын жанрдык-стилдик изденүүлөрүн сыпаттоонун соңунда төмөнкүдөй тыянактарга келүүгө болот:

1. “Манас” трилогиясына профессионал акындардын кайрылышы, мурастын поэтикалык салттары менен 20-30-жылдардагы жазма адабияттын тыгыз байланышы ошол мезгил үчүн табыгый мыйзамченемдүү көрүнүш болчу. Алгачкы акындарыбыз эпосту өздөштүрүүдө тажрыйбасыз болуп, фольклордук традициялардан алыстап кете албагандыгы жана ал заманда учур темасы алдыга чыгып, адабий тенденциялар күчөп, натыйжада “Манас” темасы мезгил бүктөмүндө калгандыгы айкындалды.

2. “Манас” үчилтиги баатырдык эпос, ошондуктан Улуу Ата мекендик согуш жылдарында коомдук жана маданий турмушубузда мурастын орду өзгөчө болду. Элдин патриоттук сезимин эпостун духу менен көтөрүп, курчутуу акындар үчүн жемиштүү кыртыш болуп берди. Эпостук сюжет, мотивдер, каармандар, түбөлүктүү идеялар өнүмдүү пайдаланылып, ошол каар заман менен үндөшүүсүндө баатырдыктын идеалдары негизги роль ойногону баса белгиленди. Акындарыбыз эпостун материалдарын пайдаланышында механикалык түрдө көчүрүп алуу да, чыгармачылык менен интерпретациялоо иштери да жүрдү.

50-жылдары эпостук мотивдерди иштеп чыгууда акындар С. Эралиев Б. Сарногоев, Н. Жүндүбаевалар чыгармаларында кайрылып, бүгүнкү доор-замандын проблемалары менен байланыштырып чагылдырууга аракеттеништи, бирок “Манас” эпосунун айланасындагы чуулгандуу окуялар, бул теманын өнүмдүү иштелишине калемгерлерге терс таасирин тийгизип келди.

3. 60-80-жылдардагы улуттук адабий процесс жаңы эстетикалык-көркөм деңгээлге көтөрүлүп, жанрдык-стилдик изденүүлөр, формалык

жаңылануулар жүрүп, анын ичинде элдик фольклор, биринчи кезекте “Манас” поэтикалык реминценциялардын, чыгармачыл интертекстуализмдин булагы болуп бергенин көрөбүз. Эпосту көркөм өздөштүрүүдө жана адабий табылгалар менен байытууда акындар С. Эралиев, Ж. Садыков, О. Султанов, Э. Эрматов зор эмгек сиңиришти. Аталган темалардагы ырларды анализдөө менен алардын көркөм-эстетикалык сапаты өскөнүн, акындарыбызда чыгармачылык шыктануу жөндөмү жогорулап отурганын белгилебей кое албадык.

4. С. Эралиев үчилтикти трансформациялоодо, көркөм-эстетикалык, философиялык сапаттык деңгээлге көтөрүүдө, тереңдетип, байытууда, азыркы замандын поэзиясынын психологизми жана реалисттик ыкмалары менен айкалыштырып чыңдоодо, жаңы жактарын ачууда көркөм тажрыйбасы мол, чебер экендигин талдоо аркылуу көрсөттүк.

5. Эгемендүү жылдарда кыргыз поэзиясы жалпы адабий процесстеги идеялык-тематикалык изденүүлөр орбитасында жүрүп, мында да коомдук-социалдык турмуштун өзгөрүүсү, ошол тарыхый учурдун көйгөйлүү маселелерин чагылдыруу “Манас” үчилтигинин тикелей таасири астында өткөндүгү белгилүү. Эпоско кайрылууда поэзияда публицистикалык мотив күч алгандыгы (Ш. Дүйшеев, А.Өмүрканов, С. Жусуев, Ж.Саалай ж.б. ырлары), акындар эпостун сюжет, мотивин, көркөм элементтерин пайдаланганын жана чыгармачылык изденүү процесси ийгилик-мүчүлүштүктөр менен коштолгону акындардын чыгармачылыгын анализдөөдө көрүндү.

6. Биринчиден, “Манас” темасын өздөштүрүү, жаңы адабий жанрда иштеп чыгуу таатаал болсо, экинчиден, эпоско карата тапчыл, оош-кыйыш мамилелер, адабий тенденциялардын таасиринен улам көп акындар кайрылышкан эмес деген ой жаралат. Эки башка поэтикалык дүйнөнүн алака-катышынын чыңдалышы, жазма адабияттын өнүгүү этаптарына, көркөм сапаттык деңгээлине жана акындардын чыгармачылык изденүүсүнө байланыштуу карым-катыштын мүнөз деңгээли тынымсыз өзгөрүп тургандыгы айкындалды.

7. “Манас” үчилтиги менен улуттук көркөм прозанын көркөм айкалыш жолдору жана адабий-автордук формада жашап калыш багыттары анализденди. “Манас” эпосунун адабиятташкан интерпретациясы болгон Сайф ад-дин Аксыкентинин “Тарыхтар жыйнагы” аттуу кол жазмасы - кыргыздын тарыхын, этнографиясын, Манас баатырдын образын чагылдырган эң баалуу тарыхый-адабий мурас. Т. Сыдыкбеков “Көк асаба” романында “Манас” эпосунун сюжет, мотивдерин, чыгармачылык менен өнүмдүү пайдаланган жана ошол доордун духун, атмосферасын азыркы реализмдин деңгээлинде сүрөттөөгө жетишкен.

8. А. Жакыпбековдун “Теңири Манас”-эпос өзөктү романы ХХ кылымдын соңундагы кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүшүндөгү маанилүү адабий окуя. Чыгарма “Манастын” караандай көчүрмөсү эмес, эпостун сюжеттик өзөгүн, образдык системасын, салттуу эпикалык формулаларын өзүндөгүдөй

кармаганы менен реалисттик планда өзүнүн жеке интерпретациясында, кабылдоосунда сунуш эткен. Чыгарманын башкы өзгөчөлүгү салттуу окуялар менен образдык курулушу теңирчилик ишенимдин (баатырдын аты- Теңируул) негизинде өнүктүрүлгөндүгүндө. Автор көркөм сөздүн чебери, мыкты стилист, эне тилибиздин байлыгын артырган сүрөткер катары тарыхта калды. “Теңири Манас” - эпос дүйнөсүн жаңы доордун адабияты менен чыгармачыл айкалыштыруунун үлгүсүн далилдеген бараандуу чыгарма.

9. Ч. Айтматов “Манас” эпосу менен манасчылык өнөрдүн табиятын, философиясын абдан терең түшүнгөн. Чыгармада Элемандын образы аркылуу манасчылар элдин тарыхый акыл-эси, духу, рухий кубаты экендигин таамай көрсөткөн. Жазуучу манасчылык өнөрдү, Адам рухун байлыгынын чексиздигин даңазалаган философиялык мааниси терең оригиналдуу чыгарма жараткан.

10. К.Акматов “Мезгил” жана “Күндү айланган жылдар” романдарында манасчылык өнөрдүн табиятын, улуттук рухун өз алдынча интерпретациялап, көркөм өнөр ээлеринин драмалуу тагдырын кыргыз элинин ар түрдүү доорлордогу басып өткөн татаал тагдыры, өзгөчө советтик идеологиянын “Манас” эпосуна болгон зулумчулук аракеттерин реалисттик планда чагылдыра алган.

11. А. Саспаевдин “Каныкейдин алтын билеригиндеги чоң чеберчилиги - эпостун уюткулуу окуяларын аңгеменин ченелүү аянтына чебер сыйдырыра билген. Автор чыгармасында алымча-кошумчаларды киргизүүгө далалатанып, идеялык - көркөмдүк деңгээлин, эстетикалык-философиялык маанисин тереңдетүүнү көздөйт. А.Саспаев элдик эпосту өздөштүрүүнүн, таанып-билүүнүн үлгүсүн көрсөтүп, өзүнчө терең мазмун, оригиналдуу формага ээ аңгеме жанрынын мыкты үлгүсүн жарата алды.

“Манас” үчилтиги менен кыргыз профессионал драматургиясынын көркөм айкашы” аттуу төртүнчү бап, төрт параграфка бөлүнүп, үчилтиктин өзөгүндө жазылган улуттук драмалык чыгармалар каралды. **“Улуу мурас жана кыргыз драматургиясы: алгачкы табылгалар жана маанилүү көркөм тажрыйбалар”** деген биринчи параграфта сөз болгондой үчилтиктин сюжет, мотивдери опералык либреттолордо, пьесаларда (“Айчүрөк”, “Манас”, “Манас менен Алмамбет”, “Академия кечелери”, “Семетей”) алгачкы жолу өздөштүрүлө баштаган. “Айчүрөк” операсына (Ж. Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, К. Маликов) “Семетейдин” тексти вариацияланып, жазма адабиятка эпостун драматургиялык булак катары таасири башталат. Эпикалык окуялар турмуш чындыгына жакын берилип, күчтүү драматизм, каармандардын ачык айкын мүнөздөрү, патриоттуулук, сүйүү, достук сезимдер чагылган. Согуш жылдарында мекенди коргоого арналган реалдуу кырдаалга үндөш эпостун нугунда жазылган либреттолор, пьесалар элдин патриоттук ой - сезимин ойготууда маанилүү кызмат аткарганы менен алгачкы тажрыйба катары көркөм мүчүлүштүктөр орун алып, сахнада өмүрү уланбай калды. “Манасты” көркөм өздөштүрүү К. Тыныстановдун

“Академиялык кечелер” драмасынан башталып, дал ушул бөлүм мезгилинде саясий күрөштүн чордонуна айланып, автордун трагедиялуу тагдырынан улам чыгарманын түп нускасы сакталбай калган. Ж. Бөкөнбаевдин “Семетей” драмасында эпикалык стилистикалык курулмалар ыксыз пайдаланып, конфликт өнүктүрүлбөй, образ статикалуу курулган. Жогорудагы алгачкы көркөм тажрыйбалардын ийгилик-мүчүлүштүктөрү талдануу аркылуу эпостун татаал дүйнөсү драма жанрында жашай ала турганы маанилүү болду.

Экинчи параграф “Ж.Садыковдун “Айкөл Манас” драмасы: эпостук мотив жана образдар системасы” деп аталат. Таланттуу сүрөткер Ж. Садыков “Манас” үчилтигинин негизинде “Манастын уулу Семетей” (1982), “Сейтек” (1987), “Айкөл Манасты” (1989) жаратып, алар улуттук драматургиянын жүгүн көтөргөн чыгармаларга айланды. Автордун “Айкөл Манас” драмасы чыйрак чыгып элге алынып кетиши көркөм-эстетикалык сезимталдыкты туя билген акындын таланты менен “байыркы сөздү” таанып-билүүдөгү, өздөштүрүүдөгү чыгармачыл терең мамилеси болду. Ж.Садыков эпостогу орошон материалдардын монументалдуулугун, көп катмардуулугун, татаал дүйнөсүн кылдат туяп, драманын сюжеттик өзөгүн мифтик мотивдерге караганда реалисттик маанайдагы окуяларды өнүктүрүүгө, каармандардын жеке мүнөздөрүн психологиялык ыргакта ачып көрсөтүүгө бүт күч-кубатын жумшаган. Драмада Көкөтайдын ашында кыргыздын этномаданияттын эпостогудай таамай чагылдырып, өзгөчө конфликтке шыкалган эки дөөнүн кармашы адамды тынсыздандырып, толкунданып, элдик философияны туюндуруп турат. Ар башка идеялык, моралдык, психологиялык позицияларда турган каармандардын айыгышкан күрөш-кагылышы жандуу, элестүү тартылган. Ал эми Чоң казаттагы Алмамбет менен Чубактын чатагындагы карама-каршылыкка шыкалган терең философиялык мазмунду андан ары өркүндөткөн, конфликттин курчутуу, мүнөздөрдүн кагылышы, психологиялык маанайлардын өзгөрүшү, ички санаркоолору, динамикалуулугу, диалогдордун экспрессивдүүлүгү, монологдор, кыймыл аракеттүүлүгү тарабынан күчтүү драматизм аркылуу чеберчиликте көрсөтө алган. Драмада Чоң казат окуясынын финалы трагедиялык чыңалуунун жогорку даражасына жеткен. Автор эпостун нугундагы окуяларга өзгөртүүлөрдү киргизген, бирок алардын баары эле чебер иштелбей айрымдары маселен, улуу согушту баштаган Коңурбай туткундалып калганда аңдып жүрүп дарыядан суу ичип жаткан Манастын далысына найза сайып качканы ишенимсиз сүрөттөлүп калган.

Эпосто жүзүн кескин өзгөртпөгөн каармандар драмада психологиялык жактан чыйрак өнүктүрүлгөн. Манастын монументалдуу образындагы индивидуалдуу касиет-сапаттары даана сүрөттөлүп, сюжеттик өнүгүүнүн жүрүшү ойдогудай мыкты чыккан. Бакайдын образындагы элдик акылмандуулуктун символу катары берилген түпкүлүктүү идеялар драмада андан ары тереңдетилип улантылган. Эпостогудай драмада да Каныкейдин тынчы жок жан дүйнөсүн, тунук акылын, эл алдындагы жоопкерчилигин,

ашкере эмгекчилдик сапаттарын терең ачуу менен сүрөткер жекече табияттагыдыры бар жандуу мүнөз түзө алган. Драмадагы эмоциялык чыңалууга жык толгон ички монологдор, буулуккан сезимдердин учкуну курч диалогдор катуу таасир калтырат. Ж.Садыков драмасында байыркы тарых менен бүгүнкү күндү ичкертен байланыштырып, элдик эпостун реалисттик табияты, көркөмдүккө толгон бай мазмуну, орошон идеялары бүгүн да актуалдуу экендигин көрсөтүүгө жетишкен.

Үчүнчү параграф “Манастын уулу Семетей” драмасы жана чыгармачыл индивидуалдуулук маселеси” деп аталат. Ж.Садыковдун “Манастын уулу Семетей” (1982) драмасы улуттук драматургиянын тарыхында өзгөчө орду бар. Автор эпостогу мифтик мотивдерге караганда турмуш-тиричиликтен жаралып, реалисттик маанайда өнүккөн окуяларга негиздеп, каармандардын жеке мүнөздөрүн ачып көрсөтө алганы болду. Драма Каныкейдин баатыр Манасты жоктогон кошогуна башталганы мыкты табылган көркөм форма. Кошок аркылуу автор Манастын өлүмү жалпы элдин трагедиясына айланганын туюнтууну көздөгөн. Драмада сюжетти өнүктүрүүнүн башкы пружинасы жана мүнөздөрдүн ачуунун негизги каражаты конфликт маанилүү роль ойнойт.

Автор сюжеттин курч конфликттүү курулушу аркылуу идеялык мазмундун таасирин улам тереңдетет жана каармандын аракет-кыймылы, мүнөзү аркылуу көрүүчүнү ойлонткон, таасир берген күчүн арттырат. Ж.Садыков чыгармасында эпостогу коомдук-социалдык, нравалык кагылыштарды туура таап, салттык жөрөлгөлөрдү уланткандыгын, жаңы идеялык маани бергендигин белгилөөгө болот. Элдик эпостордо кезигүүчү көтөрүңкү маанай, шан-шөкөттүү баяндамалар чыгарманын өзөгүнө жуурулуп, кадимки адамдардын турмушуна айланган. Драманын сюжеттик-композициялык структурасы ирээттүү, логикалуу курулган жана окурмандарга, көрүүчүлөргө таасир берген динамикалуу ыргак баштан аяк сакталган. Дегеле эпостун бай мазмунун сахналык жанрдын ченелүү алкагына батырып, чыгармачылык менен мезгил талабына жараша орошон чыгармаларды жаратууга боло тургандыгын Ж.Садыков тастыктай алды.

Төртүнчү параграф **“Сейтек” эпосу жана драмалык сюжет**” деп аталат. “Манастын уулу Семетей” драмасында окуя Семетейдин эр жетип, мекенине келиши, бийликти колуна алышы менен аяктаса, “Сейтекте” анын адамдык тагдырын, жан дүйнөсүн чагылдырууга басым жасалат. Семетейдин акылдуу, гуманисттик руху даана көрүнөт. “Манастын уулу Семетейдеги” окуя башталганда эле каармандардын кимдин ким экендиги көрүүчүлөргө дароо дайын болсо, “Сейтекте” далайга чейин сырларын ичине катып, чыныгы жүзүн ачапаган мүнөздөр бир топ. Канчоро, Чачыкей, Кыяз сыяктуу каармандардын мүнөздөрүндөгү өзгөрүүлөрдү автор курч конфликттер менен ачып, көрүүчүнү соңунан ээрчитет. Үчилтиктеги өзөктүү темалардан болгон Ата мекенинен ажыроо, бөтөн жерде эр жетүү, ага кайрылып келүү, бийликти өз колуна алуу, ата жолун улантуу сыяктуу салттуу мотивдер Семетей, Сейтектин тагдыры аркылуу өнүктүрүлүп, ар

тараптан байытылып тереңдетилген. Каныкей менен Айчүрөк канчалык акылдуу, айлакер болгону менен балдарынын келечеги үчүн бөтөн жерде “күндөй” күн өткөрүүгө аргасыз болот. Драмада мындай турмуштук окуялар, реалисттик ой –жүгүртүүлөр сюжеттин курулушуна негиз болгон. Ж.Садыковдун драмасындагы жетишкендиги - өткөн тарыхтын бүгүнкү күн менен бир бүтүндүгүн көрүүчүлөргө туйдуруп, алардын ортосундагы ажырагыс биримдиктин жашай бере тургандыгына көпчүлүктү ынандырып көрсөтө алды. Чыгармада сүрөттөлгөн эпикалык доор-заман, адам тагдырлары, жашоо тиричиликтин ички динамикасы, философиясы, эстетикалык базасы, андагы түпкүлүктүү идеялар тууралуу автордук өз позициясы, концепциясы бар. Автордун дагы бир көрөсөн ийгилиги- драманын көркөмдүк жактан аябагандай бай тили болду. Ж. Садыков эпос дүйнөсүн заманбап драматургиянын формасында ийгиликтүү иштеп чыгып, театр искусствосунда өрнөктүү жашап калышына зор эмгек сиңирди.

“Манас” үчилтиги менен кыргыз профессионал драматургиясынын көркөм айкашы” аттуу төртүнчү баптагы изилдөөлөрүбүздөн төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарууга негиз берди:

1. “Манас” үчилтиги кыргыз драматургиясынын көркөм аңызына өндүрүлө баштап, айрым окуялары, мотивдери опералык либреттолордо, алгачкы пьесаларда (“Айчүрөк”, “Манас”, “Манас менен Алмамбет”, “Академия кечелери”, “Семетей”) жазылып, чыйыр салынган десек болот. “Айчүрөк” - кыргыздын эпос өзөктүү мыкты жазылган тунгуч опералык либреттосу. Либреттолор, пьесалар согуш мезгилинде элдин патриоттук ой сезимин ойготууда маанилүү роль ойногону менен алардын көбү драма жанрынын талаптарына жооп бербей сахнада өмүрүн улантып кете албады. 30-жылдары К. Тыныстанов “Академиялык кечелер” драмасында “Манас” темасына чыйыр жол салды жана чыгармачыл мамиле жасоонун үлгүсүн көрсөтүп кетти. Ал эми Ж. Бөкөнбаев “Семетей” пьесасы эпикалык сюжеттин категориялары жана көндүм канондору менен ишке ашырып, конфликт тереңдетилбей мүнөздөр ачылбай калган. Алгачкы драмалык чыгармаларда эпосту көркөм өздөштүрүү, интерпретациялоо аракеттери башталып, “байыркы сөз жаңынын жаралышына база болуп берди.

2. Азыркы адабий процессте Ж. Садыковдун үчилтик драмалары чоң коомдук-маданий, адабий саамалык болуп, бир жагынан эпоско болгон кызыгуунун чексиздигин айгинелесе, экинчи жагынан улуттук драматургиянын тематикалык-идеялык арымынын кеңдигин тастыктайт. “Айкөл Манас” эпос өзөктүү драмасында конфликт жандуу мүнөздөрдүн кагылышы катары өркүндөп, окуянын мүнөзү, кыймыл-аракеттин динамикасы, эпикалык кейипкерлердин образы драмалык жанрдын мыйзамдарына баш ийдирилип, өнүккөнүн айгинелейт. Эпосто гудай драмада да Ата журт темасы өзгөчө бир дух менен айтылып, баштан аяк кызыл сызык аркылуу өтөт. Чыгармада негизги кейипкерлердин образы чыйрак иштелип, эпосто жүзүн кескин өзгөртпөгөн каармандардын жан

дүйнөсүнүн агымына басым коюлуп, психологиялык жактан логикалуу мотивировкаланган.

3. “Манастын уулу Семетей” драмасы улуттук драматургияда этаптуу чыгарма. Драманын сюжеттик-композициялык курулушу, маани-мазмуну, эстетикалык-философиялык, нравалык-гуманисттик идеялары терең. Драмада карама-каршылыктуу эпикалык окуяларды, адам тагдырын берүүдө сахнада өз алдынча ой жүгүртүп, санааркаган каармандардын кагылышы аракетке келет. Конфликт драмалык кыймыл - аракеттерди алып жүрүүчү бирден-бир күч катары чыгат. Чыгармадагы Каныкейдин кошогу мыкты табылган көркөм форма. Автор эпосту драма жанрына оодарууда андагы тарыхый доор өзгөчөлүктөрүнө, сюжеттик линиялардын тогошкон жана өзүнчөлүк жактарына, каармандардын жалпы жана индивидуалдык белгилерине, портреттик мүнөздөмөлөрүнө чейин чыгармачылык электен өткөрүп чебер сүрөттөгөн.

4. “Сейтек” драмасында аталардын баатырдык жолун уланттуу, мекенине кайтып келүү, элди коргоо, бириктирүү салттуу эпикалык формулалар Семетей сыяктуу Сейтектин образында да өнүктүрүлгөн. Эпостогу салттуу мотивдердин бири Каныкей менен Айчүрөктүн балдарынын келечеги үчүн татаал тагдыры, күрөшү драмада да улантылып интерпретацияланган. Эпостогу ушундай турмуштук окуялар, реалисттик ой-жүгүртүү автордун драмасынын өзөгүн түзүп, сюжеттин курулушуна негиз болгон. Үчилтик драмалардын көрүүчүлөрдүн көңүлүнө төп келген ийгилигинин дагы бир сыры эпостогу идеялар бүгүнкү күндүн проблемалары менен үндөшүп турушунда эле. “Манас” үчилтиги элдин тарыхын, баатырдык күрөштөрүн, жашоо-турмушунун бардык катмарларын чагылдырып, өнүгүүнүн ар бир этабы эпостун идеялык-көркөмдүк мазмунунда өзүнүн изин калтырганын автор сюжеттерге, эпикалык салттуу мотивдерге, окуя-көрүнүштөргө, каармандардын образына мамиле жасаганда сезимтал, чебер өздөштүрүүгө жетишкен. Ж.Садыков кыргыз драматургиясынын идеялык-тематикалык, жанрдык жана стилдик чектерин кеңейтип, көркөм-эстетикалык диапазонун артырууда зор роль ойноду. Чындыгында үчилтик менен драматургия жанрынын интерференциясы дале болсо жүрүп жаткандыгы, мындан ары да улана бере тургандыгы белгиленди.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

“Манас” үчилтиги менен XX кылымдагы кыргыз адабиятынын карым-катышын, байыркы мурастын жаңы адабий жанрларда – поэзияда, прозада, драматургияда иштелишин жана жеке чыгармачылыктагы поэтикалык изденүүлөрдү изилдөөдөн соң төмөнкүдөй негизги тыянактарга келдик:

1. “Манас” үчилтиги баштаган элдик фольклордун профессионал адабиятка таасирин, карым –катыш спецификасын, ички мыйзам ченемдерин окуп үйрөнүүдө фольклористика менен адабияттаануу илими тыгыз кызматташ жана алардын байланыш маселесин теориялык планда таанып-билүү, илимий негизде ой жүгүртүү эволюциялык жолду басып өткөн көп түрдүү көрүнүш экендигин дүйнөлүк жана орус окумуштуулары да белгилешкен.

Кыргыз окумуштуулары өз эмгектеринде мындай поэтикалык системанын актуалдуу, өзөктүү маселелерине ар кайсы мезгилдерде кайрылышып өздөрүнүн ойлорун, көз караштарын билдирип келишет, бирок бул проблемга ыраатуу жана ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүү абзел.

2. Изилдөөнүн объектиси катары “Манас” үчилтиги менен кыргыз профессионал адабияты алынды. Изилдөөнүн предметин “Манас” үчилтигинин негизинде - поэзия, проза, драматургия жанрларында жазылган конкреттүү чыгармалар түзөт. Фактылык материал абдан мол жана ар түрдүү болуп, изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизин адабият таануу жана фольклористиканын маселелери боюнча жазылган фундаменталдык илимий эмгектер, эпос менен улуттук адабияттын карым-катышын изилдеген окумуштуулардын эмгектери ишке методологиялык негиз болду. Ошондой эки башка поэтикалык системанын көркөм айкашын ачып берүү үчүн салыштырма-тарыхый, типологиялык, адабий-теориялык методдор пайдаланылды.

3. Бүгүнкү күндө “Манас” үчилтиги фольклордун теңдешсиз үлгүсү деген чектен эбак чыгып, адабият менен искусствонун бардык түрлөрүнө жана жанрларына олуттуу таасирин тийгизип, алардын туруктуу объектисине айланып калды жана экөөнүн алака-катышы ошол улуттук адабий өнүгүүнүн тарыхый этаптарына, көркөм сапаттык деңгээлине жараша мааниси тынымсыз өзгөрүп турат. Үчилтиктин профессионал адабиятка трансформацияланышы чыгармачылык татаал процесс анын көп жактуу, өзүнчө өткөөл учурлары болуп, жаңылануу жаңы жанрдык структураларды, формаларды өздөштүрүүгө жардамын тийгизген.

4. “Манасты” кыргыз адабиятында көркөм өздөштүрүү 30-жылдарда башталып, алгач К.Тыныстанов ырында, пьесасында эпостун айрым окуяларын, мотивдерин пайдалануу тажрыйбасын көрсөтүү менен жазма адабиятка мурастын көркөм булак катары таасири башталат. Ал жылдары улуттук поэзияда учур темасы башкы орунга чыгып, тотолитардык режимдин кесепетинен “Манас” темасы мезгил бүктөмүндө калып келген. Эпоско жапырт кайрылуу, анын мотивдерин, керек болсо поэтикалык каражаттарын, лексиконун кенен пайдалануу согуш жылдары жанданып, элдин патриоттук духун көтөрүүдө көптөгөн чыгармалар жазылса, 50-жылдары кайрадан солгундап улуу мурастын айланасындагы татаал маселелер кескин таасирин тийгизип турду. Акындарыбыз эпостун материалдарын өздөштүрүүнүн туура жолун дароо таба алышпай, даяр окуяларды кайталоо, стилдештирүү менен бирге көркөм интерпретация да болгону айкындалды.

5. 60 - 80-жылдардагы кыргыз поэзиясындагы көркөм-эстетикалык жаңылануулар жүрүп, анын ичинде биринчи кезекте “Манас” үчилтиги чыгармачыл интертекстуализмдин булагы болуп бергенин, эки көркөм дүйнөнүн карым-катышы бир топ чындалганын жана акындардын поэтикалык изденүүлөрү жүргөндүгүн көрөбүз. С. Эралиевдин эпос дүйнөсү менен азыркы замандын поэзиясын ширетип, психологиялык,

реалисттик ыкмалары менен айкалыштырып, көркөм өздөштүрүүдө эстетикалык ишмердүүлүгү өзгөчөлөнүп турат.

6. Эгемендүү жылдарда кыргыз поэзиясы жалпы адабий процесстеги идеялык-тематикалык изденүүлөр орбитасында жүрүп, ошол тарыхый учурдун көйгөйлүү маселелерин чагылдыруу “Манас” трилогиясынын тикелей таасири астында өткөндүгү, публицистикалык мотив күч алып, акындардын чыгармачылыгында эпостук мотив, образдык курулмалар өнүмдүү пайдаланып, көркөм изденүү процесси ийгилик-мүчүлүштүктөр менен коштолгон.

7. “Улуу сөз” менен кыргыз прозасынын алака-катышынын жаңы көркөм-эстетикалык негиздери Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романында чындалып, автор Енисейлик кыргыздардын тарыхындагы эң татаал ары кызыктуу этапты көркөм чагылдырууда, реалдуулукка жетиш үчүн эпостук мотивдерди чыгармачылык менен иштеп чыккан. Байыркы доорду реалдуу көрсөтүүдө, элдин баатырдык духун, атмосферасын терең, даана таанып билип, азыркы реализмдин деңгээлинде сүрөттөөгө жетишкен.

8. А. Жакыпбеков “Теңири Манастын” сюжеттик-композициялык курулушун, образдык системасын эпостун өзүндөгүдөй кармаганы менен сүрөткер улуу мурас роман жанрында да жашай ала тургандыгын далилдеди. Чыгарманын башкы өзгөчөлүгү – анда салттуу окуялар теңирчилик ишенимдин негизинде өнүктүрүлүп, дээрлик ислам мотивдери кездешпегендиги. Эпикалык окуяларды жана каармандардын психологиялык ачууда автордун эркин баяндоо манерасы, көркөм адабий-стили, чеберчилиги айкын көрүнүп турат. “Теңири Манас” аркылуу көөнө мураска профессионалдык деңгээлде мамиле жасоо, жаңыча кабыл алуу, көркөм ой жүгүртүү башталып, кыргыз адабиятынын тарыхында бараандуу чыгарма катары орун алды.

9. Улуу ойчул Ч. Айтматовдун “Кайрылып куштар келгиче” аттуу аңгемесинин нравалык-эстетикалык системасына эл өзүнүн тарыхый тагдырын, келечек өмүргө болгон укугун кандайча аңдап-билиши, түшүнүшү керек деген улуу идеяны Эламан манасчынын образы аркылуу сүрөттөп, элдин тарыхый, социалдык – турмуштук, маданий-рухтук терең мазмун сыйдырып, “Манаска” болгон күчтүү чакырыкты туюндурган. Жазуучу манасчылык өнөр элдик акыл-эстин феноменинин бир уникалдуу көрүнүшү экендигин чагылдырган оригиналдуу философиялык чыгарманын жарата алды.

10. К. Акматов “Мезгил” жана “Күндү айланган жылдар” романдарынын маани-мазмунунда кыргыз элинин ар түрдүү доорлордогу басып өткөн ошкыйыштуу жолдорун манасчылардын образы менен тыгыз байланышта сүрөттөп, советтик идеологиянын зулумчулугу, “Манас” эпосунун тегерегиндеги драмалуу окуялардын көркөм өнөр ээлерине тийгизген таасирин реалисттик планда интерпретациялаган.

11. А. Саспаевдин “Каныкейдин алтын билеригиндеги” чоң чеберчилиги - зор эпопеянын уюткулуу окуяларын аңгеменин ченелүү аянтына чебер сыйдырып, өзүнчө мазмун, оригиналдуу формага ээ автордук версияны

жарата алгандыгында болду. Автор эпостук сюжетке өзгөртүү киргизүүгө далалатанып, идеялык - көркөмдүк деңгээлин, эстетикалык-философиялык маанисин терендетип, каармандардын мүнөзүн, психологиялык толкунун символикалык туюнтмалар, деталь-штрихтер аркылуу ачып, эпос өзөктүү реалисттик аңгеменин мыкты үлгүсүн жаратууга жетишкендигин канатаануу менен белгилөөгө болот.

12. “Манас” үчилтиги баштаган фольклордук эстетика жазма драматургиянын калыптанышына, өнүгүү этабына таасирин тийгизип, эпостун мотивдери алгачкы опералык либреттолордо, пьесаларда жазылып чыйыр салынган. “Академия кечелери” пьесасы менен “Айчүрөк” либреттосу аркылуу эпостун улуттук драматургияда көркөм булак, дөөлөт катары таасири башталат. Ал драмаларда мурасты өнүмдүү колдонуу аракеттери болгону менен көпчүлүгүндө “чындыкты чагылтуунун эпостук методу сакталып” турушу көркөм тажрыйбанын жетишсиздиги катары белгиленди.

13. Ж. Садыковдун үчилтик драмаларын жазуудагы чеберчилиги, жаңы адабий табылгалары менен сүрөткердик чеберчилиги улуттук көркөм сөз өнөрүнүн поэтикалык эстетикасы менен өтө тутумдаш. Эпос өзөктүү драмаларында элибиздин азаттык үчүн баатырдык күрөш жолдору, дүйнө таанымынын ар түрдүү жактары, мүнөз өзгөчөлүктөрү, социалдык-турмуштук, психологиялык, философиялык түп тамыры терең ачылган. Ж.Садыков кыргыз драматургиясынын идеялык-тематикалык, жанрдык чектерин кеңейтип, көркөм-эстетикалык диапазонун артырганын жана үчилтик драма жанрында да жашай ала турганын далилдеп берди.

14. “Манас” эпосу кыргыздын рух кыртышынан жаралган уникалдуу мурас катары XX кылымда идеялык күрөштүн чордонунда калып, бирде жакталып, бирде тыюу салынып, элибиздин тагдырындай оор болуп, атүгүл, эгемен жылдарында да эпос фальсификациялоо иштерине туш болгон. Байыркы мурас профессионал адабияттын өнүгүү этаптарына жана жеке чыгармачылыктагы изденүүгө ылайык ар түрдүү мүнөздө, багытта жаралып, поэтикалык өмүрүн улантып келе жатат. Жаңы адабий жанрларда негизинен “Манас”, “Семетей” бөлүмдөрү көркөм иштелип, “Сейтек” эпосуна сүрөткерлер дээрлик аз кайрылганын белгилеп өтөбүз. Эки башка поэтикалык системанын байланышы диалектикалык көрүнүш катары интерференциясы дале болсо жүрүп жатат жана мындан ары да улана берет. Улуттук адабияттыбыз көркөм-эстетикалык сапаттык бийиктиктерге көтөрүлгөн сайын элдик эпоско болгон мамиле улам жаңыланып, татаалданып жүрүп олтурары бышык. Эпос адабиятка жаңыча жолдор менен куюлуп, бүгүнкү адам, коом, доор-заман ж.б. проблемалар менен айкалыштырып аңдап-үйрөнүүгө, нравалык - этикалык сабак алууда азыркы күндүн адамына жардамга келди. Фольклористика менен адабияттаануу илиминде эки поэтикалык дүйнөнүн карым-катышы өзүнчө бир чоң салаа катары орун алып, башкы жана кызыктуу темалардын бирине айланып калганы айкындалды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияда алынган илимий натыйжалар фольклористика жана кыргыз адабият таануусунун өнүгүшү боюнча, тактап айтканда андагы “Манас” үчилтиги менен кыргыз профессионал адабиятынын алака-катышы, эпостун негизинде жаңы адабий жанрдагы- поэзия, проза, драматургияда жаралган чыгармалар, калемгерлер жараткан көркөм-адабий туундулардын маани-мазмуну, адабий табылгалары алардын чыгармачылыгында эпос дүйнөсүнүн чагылыш маселелерин тереңдетип изилдөөлөрдү улантуу үчүн колдонулса болот. Буга чейин кыргыз адабият таануусунда “Манас” үчилтиги менен кыргыз адабиятынын көркөм айкашы өңдүү маселелер изилденгени менен терең жана негиздүү илимий талдоонун объектисине айланбай келген. Андыктан, диссертациялык изилдөө фольклористика менен кыргыз адабият таануусунда жаңычыл илимий иш катары мааниге ээ. Бул илимий багыт мындан ары да бир катар темалар боюнча өзүнүн логикалык өнүгүүсүн уланта алат жана изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл деп эсептейбиз:

1. “Манас” үчилтигинин кара сөз формасына салынышы андагы индивидуалдык - автордук чыгармачылык процесс;
2. “Манас” үчилтигинин улуттук искусствонун музыка, театр, кино, сүрөт өнөрүндө, скульптура, архитектура ж.б. тармактарында орун алышы;
3. Манасчылык өнөрдүн кыргыз адабиятындагы жаңы адабий жанрларда- поэзия, проза, драматургияда көркөм иштелиши;
4. “Манас” трилогиясынын чет элдик адабияттарда чагылышы;

Мындан тышкары, “Манас” үчилтиги баштаган кыргыз эпосторунун негизинде жаратылган чыгармалар окуу куралдарында жазылып, жарыкка чыгарылып, колдонууга киргизилиши дагы күн тартибинде турган орчундуу маселелерден болуп саналат. “Манастаануу”, “Адабият таанууга киришүү”, “Азыркы адабият таануунун актуалдуу проблемалары” дисциплиналары боюнча кыргыз эпостору менен жазма адабияттын карым-катнашына таянган окуу куралдарын жазып, жарыялоо окуучуларды, студенттерди, тилчи-адабиятчы мугалимдерди фольклор менен улуттук адабияттын проблемаларын талдап үйрөтүүгө олуттуу таяныч болуп бермек. Ошондой эле жалпы билим берүүчү орто мектептерде, атайын орто окуу жайларда, жогорку окуу жайларда фольклор жана адабият таанууга байланыштуу дисциплиналарды окутуунун сапатын арттырууга олуттуу салым кошмок.

Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. Темирова, Б.Т. “Манас” үчилтиги менен кыргыз поэзиясынын карым-катнашы. (монография) [Текст] / Б.Темирова. – Бишкек, 2016. – 144 б.
2. Темирова, Б.Т. “Манас” эпосу жана кыргыз прозасы (монография) [Текст] / Б.Темирова. – Бишкек, 2017. – 96 б.
3. Темирова, Б.Т. Тарыхый чындык жана көркөм образдын жаралышы [Текст] / Б.Темирова // Ош МУнун Жарчысы, 2006. – № 1–2. – 43 – 45бб.

4. Темирова, Б.Т. Сары -Өзөк сапарында калган өмүр- өлүм санжырасы. [Текст]/ Б.Темирова // Вестник ОшГУ, 2008. №3 -2.- 84- 87бб.
5. Темирова, Б.Т. Айтматовдун тарыхый көркөм- эстетикалык концепциясы. [Текст]/ Б.Темирова // Вестник ОшГУ, 2008. №3. -16-18-бб.
6. Темирова, Б.Т. Көркөм образды мүнөздөөнүн илимий- теориялык жана методикалык жол- жоболору. [Текст]/ Б.Темирова // Вестник ОшГУ, 2008. №3. -16-18- бб.
7. Темирова, Б.Т. Кылым карытар бир күн романындагы каармандардын көркөм дүйнөсү. Туркий дуне ифтикори Айтматов тавалудининг 8- йилигига багишланган халкаро - илимий амалий конференция материали. [Текст]/ Б.Темирова // Андижан, 2008.-41-45-бб.
8. Темирова, Б.Т. Ч. Айтматов-аялзатынын улуулугун ачуучу жана жаратуучу классик жазуучу [Текст]/ Б.Темирова // Тил, адабият жана искусство маселелери. Илимий журнал. Бишкек, 2008.№4.-5,81-84-бб.
9. Темирова, Б.Т. Айтматов феномени. [Текст] Б.Темирова // ОшМунун Жарчысы. 2009.№-4. -249-254- бб.
10. Темирова, Б.Т. XX кылымдагы кыргыз адабияты тарыхынын өнүгүү сабактары (20-50-жылдар). [Текст] Б.Темирова // ОшМУнунЖарчысы. 2010.№-4.-95-97 бб.
11. Темирова, Б.Т. “Манас” эпосунун С.Эралиевдин поэзиясында көркөм интерпретацияланышы. 1-макала. [Текст] Б.Темирова // Ош МУнун Жарчысы. 2014. №3.-2-чыг.- 67-70 бб.
12. Темирова, Б.Т. “Манас” эпосунун С.Эралиевдин поэзиясында көркөм интерпретацияланышы. 2-макала. [Текст] Б.Темирова // Ош МУнун Жарчысы. 2014. №3.-2-чыг.-70-74 бб.
13. Темирова, Б.Т. 40-50-жылдардагы коомдук-саясий кырдаал жана“Манас” эпосу. [Текст] Б.Темирова // КУУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш. 2015.-169-173-бб.
- 14.Темирова, Б.Т. “Манас” эпосу эгемендүүлүк жылдарында кыргыз поэзиясында.[Текст] Б.Темирова // КУУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш.- 2015.-205-209-бб.
15. Темирова, Б.Т. С.Аксыкентинин “Тарыхтар жыйнагында” Манас баатырдын образынын берилиши. [Текст] Б.Темирова // ОшМУнун Жарчысы. 2015. №-4.-135-140-бб.
16. “Манас” эпосунун Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө чагылдырылышы. [Текст] Б.Темирова // ОшМУнун Жарчысы. 2015. №-4.-140-145-бб.
17. Темирова, Б.Т. Жазуучу Т.Сыдыкбековдун “Манас” эпосу жөнүндө адабий-эстетикалык көз карашы. [Текст] Б.Темирова // КУУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш. 2015, -115-118-бб.
18. Темирова, Б.Т. Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” романынын сюжети жана “Манас” эпосу. [Текст] Б.Темирова // КУУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш. 2015, -119-124-бб.

19. Жазуучу С.Липкиндин “Айкөл Манасы”-эпос өзөктүү повесть[Текст] Б.Темирова / / Тил, адабият жана искусство маселелери. Илимий журнал Бишкек, 2016.№1.-,62-68-бб.
20. Темирова, Б.Т. Отражение великого наследия богатырской судьбы и трагедии времени в романе Казата Акматова “годы вокруг солнца”. [Текс] Б.Темирова // <https://elibrary.ru/item.asp?id=26626815>. В журнале // Теория и практика современной науки.- Саратов: ООО "Институт управления и социально-экономического развития". – 2016. №6-2(12). С.201-206.
21. Темирова, Б.Т. Проблемы взаимодействия трилогии “Манас” с кыргызской литературой. [Текст] Б. Темирова // <https://elibrary.ru/item.asp?id=28131953>. В журнале // Теория и практика современной науки.- Саратов: ООО "Институт управления и социально-экономического развития". – 2016. №6-2(12). С.206-213.
- 22.Темирова, Б. Т.Художественная концепция эпоса в драме Жалила Садыкова “Сейтек”. [Текст] Б.Темирова // [https:// elibrary.ru/item. asp? id= 26721118](https://elibrary.ru/item.asp?id=26721118). В журнале // Экономика и социум.- Саратов: ООО "Институт управ-я и социально-экономического развития". – 2016. №6-2 (25). С.741-746.
- 23.Темирова, Б.Т. “Сын Манаса Семетей” Жалила Садыкова-этапное произведение в национальном литературном процессе. [Текст] Б.Темирова // [https://elibrary.ru/item. asp?id=26721119](https://elibrary.ru/item.asp?id=26721119). В журнале // Экономика и социум.- Саратов: ООО "Институт управления и социально-экономического развития". – 2016. №6-2 (25). С.746-751.
24. Темирова, Б.Т Эпос “Манас” в художественном мире Ч.Айтматова. [Текст] Б.Темирова // [https://elibrary.ru/item. asp? id=28128957](https://elibrary.ru/item.asp?id=28128957). В журнале // Теория и практика современной науки.- Саратов: ООО "Институт управления и социально-экономического развития". -2016. №11 (17). С.789-793.
25. Темирова, Б.Т. Художественная интерпретация трилогии “Манас” в поэзии Суюнбая Эралиева. [Текст] Б.Темирова // [https://elibrary.ru / item.asp?id=28128957](https://elibrary.ru/item.asp?id=28128957). В журнале // Теория и практика современной науки.- Саратов: ООО "Институт управления и социально-экономического развития". -2016. №11 (17). С.793-797.
26. Темирова, Б.Т. Проблемы взаимодействия трилогии “Манас” с кыргызской литературой.[Текст] Б.Темирова // [https://elibrary.ru/item. asp?id=28131953](https://elibrary.ru/item.asp?id=28131953) В журнале // Теория и практика современной науки.- Саратов: ООО "Институт управления и социально-экономического развития". – 2016. №6-2 (12). С.206-213.
- 27.Темирова, Б.Т. Ж.Садыковдун “Саякбай” поэмасындагы мүнөз түзүү чеберчилиги. [Текст] Б.Темирова // ОшМУнун Жарчысы. 2017. №-2.-176-180 бб.
28. Темирова, Б.Т. А.Саспаевдин”Каныкейдин алтын билериги” аңгемесиндеги эпостук сюжет.[Текст] Б.Темирова // ОшМУнун Жарчысы. 2017.№-2.-180-183бб.

29. Темирова, Б. Т. “Манас” жана анын кара сөздөгү адаптациялары: диахрониялык аспект. [Текст] Б.Темирова // ОшМУнун Жарчысы. 2017.№3.- 182-186 бб.
30. Темирова, Б.Т. Акын Э.Эрматовдун поэзиясындагы эпостук мотивдер. [Текст] Б.Темирова // ОшМУнун Жарчысы. 2017. №3.-186-189 бб.
- 31.Темирова, Б. Т. “Теңири Манас” Ашим Джакыпбекова:новый взгляд на эпос. [Текст] Б.Темирова // <https://elibrary.ru/item.asp?id=353837678> *Theoretical & Applied Science*. -2018,.- № 7 (63)- С. 141-144.
32. Ибраимов, О., Темирова, Б. Т. Улуу Ата мекендик согуш жылдарындагы кыргыз поэзиясында “Манас” эпосунун интерпретацияланышы [Текст] О. Ибраимов, Б.Темирова // [http:// www.science-journal.kg](http://www.science-journal.kg) e-mail:sje.kg.2009@mail.ru. В журнале // Накуа, новые технологии и инновации Кыргызстана.-2018-№9.- 139-143 бб.
33. Ибраимов, О., Темирова, Б. Т. Проблема эпической парафразы в романе Тугельбая Сыдыкбекова “Кок асаба” интерпретацияланышы [Текст] О. Ибраимов, Б.Темирова // [http:// www.science-journal.kg](http://www.science-journal.kg) e-mail:sje.kg.2009@mail.ru. В журнале // Накуа, новые технологии и инновации Кыргызстана.-2018-№9.- С. 144-148.

Темирова Бактыгүл Тажибаевнанын “Манас” үчилтиги менен кыргыз адабиятынын карым-катышы” деген темадагы 10.01.01-кыргыз адабияты жана 10.01.09-фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: адабиятаануу, драма, эпос, жазма адабият, жеке чыгармачылык, каарман, карым-катыш, манасчылык өнөр, мотив, проза, поэзия, поэтика, сюжет, “Манас” үчилтиги, фольклор, фольклористика,

Изилдөөнүн объектиси: “Манас” үчилтиги менен кыргыз профессионал адабияты, анын ичинде поэзия, проза, драматургия алынды.

Изилдөөнүн предмети: “Манас” үчилигинин негизинде жазылган көркөм чыгармалар.

Изилдөөнүн максаты: “Манас” үчилтиги менен кыргыз профессионал адабиятынын көркөм айкашы, эпостун жаңы адабий жанрларда поэзияда, прозада, драматургияда иштелиши жана сүрөткерлердин поэтикалык чеберчилигин анализге алуу.

Изилдөөнүн усулдары: Үчилтик менен кыргыз адабиятынын карым-катышын изилдөөдө тарыхый-обзордук, илимий аналитикалык, адабий-теориялык, диахрондук жана синхрондук аспектилерде салыштырма-типологиялык талдоого негизделди.

Изилдөөнүн натыйжалары жана илимий жаңычылдыгы: “Манас” үчилтиги менен кыргыз адабиятынын карым-катышы комплекстүү көркөм система катары каралып, байыркы мурастын адабий жанрларда поэзия, проза, драматургияда жаралышы жана сүрөткерлердин поэтикалык чеберчилиги монографиялык изилдөө түрүндө каралды.

Колдонуу боюнча сунуштар: Кыргыз адабиятынын тарыхын, манаптаануу илимин окуп үйрөнүүдө, окуу китептерин, программаларын жаңылоодо колдонууга сунушталат.

Колдонуу чөйрөсү: Илимий иштин материалдары менен жыйынтыктарын окумуштуулар кыргыз адабият таануу илиминин түрдүү проблемаларын изилдөөдө, тактоодо, жогорку окуу жайларынын филолог студенттери, магистранттары, аспиранттары өздөрүнүн илимий-теориялык билимдерин өркүндөтүүдө колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

докторской диссертации Темировой Бактыгул Тажибаевны на тему “Контакты трилогии “Манас” с кыргызской литературой”, представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература и 10.01.09-фольклористика

Ключевые слова: драма, эпос, индивидуальное творчество, контакты, литературоведение, манасчи, мотив, поэзия, проза, письменная литература, персонаж, сюжет, творчество, трилогии “Манас”, фольклор, фольклористика.

Объект исследования: контакты трилогии “Манас” с кыргызской литературой; эпический мир в индивидуальном творчестве реалистической поэзии, прозы и драматургии.

Цель исследования: художественное переплетение трилогии “Манас” с кыргызской профессиональной литературой, показ связи древнего наследия с историей, анализ художественной разработки и поэтического мастерства художников индивидуального творчества в реалистической поэзии, прозе, драматургии.

Методы исследования: при изучении контактов трилогии “Манас” с кыргызской литературой использовались историко-типологический, литературно-теоретический, сравнительно-исторический, диахронический и синхронический подходы.

Результаты исследования и научная новизна: впервые рассматриваются взаимные контакты трилогии “Манас” и кыргызской литературы как комплексная художественная система, показаны литературная основа великого древнего наследия в индивидуальном творчестве, жанровое возрождение и поэтическое мастерство художников в монографическом исследовании.

Рекомендации по использованию: Положения диссертации и выводы помогут понять проблемы теоретического и практического аспектов художественного переплетения кыргызского фольклора с литературой, изучению манасоведческой науки. Можно использовать при дополнении и обновлении учебных пособий, программ.

Среда использования: Материалы и результаты научной работы ученые могут использовать при изучении, уточнении различных проблем кыргызского литературоведения, магистранты, аспиранты могут повысить свою научно-теоретическую осведомленность.

Resume

To Temirova Baktygul Tajibaevna's defense her Doctor of philological science work «Relations between the trilogy of «Manas» and Kyrgyz literature» 10.01.01. Kyrgyz literature specialty, 10.01.09.

Key words: Folklore, folkloristic, literary criticism, epos, written literature, personal activity, relationships, ancestry, plot, motive, theme, artistic character, narrative creativity, poetry, drama, trilogy of «Manas», story, short novel, poetics.

The object of research: Relationships between the trilogy of «Manas» and Kyrgyz literature, the world of epos in the personal creativity, realistic poetry, prose and in drama.

The goal of research: Artistic combining of the «Manas» trilogy and Kyrgyz professional literature, to present ancient heritage and historical community of Kyrgyz socio-political, cultural relation and to analyze the creativity of personal activity, in the real poetry, prose, in drama, oral artistic work, poetic craft of the painters.

Methods of researching: The following methods were used while analyzing the relationships between the «Manas» trilogy and Kyrgyz literature; Historical reviewing, scientific-analytical, literary-theoretical, comparative-historical, diachronical, and synchronic and others.

Research outcomes and scientific novelty: Relationships between the threeology of «Manas» trilogy and Kyrgyz literature is being analyzed for the first time as a complex artistic system in the individual creativity of the forms as the literary origin has been created in the genre and poetic mastery of the painters were examined as a monographic research.

Using recommendations: Dissertation position and outcomes will help to understand the problems of linking between Kyrgyz folklore and the written literature in the theoretical and practical aspects, to study the Manasology science. It may be used in renewing the textbooks, in adding the programs.

Used surroundings: Scientists may use this research in learning the problems of literary criticism studying. Philology students of high schools and graduate students can also use in developing their scientific and theoretical knowledge's.

